Євген Грицяк

Короткий Запис Спогадів

Історія Норильського Повстання

Смолоскип

A SHORT ACCOUNT OF RECOLLECTIONS

by

Yevhen Hrycyak

(In Ukrainian)

A History of the Norilsk Uprising

Published by V. Symonenko Smoloskyp Publishers, Smoloskyp, Inc.

Baltimore 1980 Toronto

ЄВГЕН ГРИЦЯК

КОРОТКИЙ ЗАПИС СПОГАДІВ

(ДЛЯ СЕБЕ САМОГО)

Вельмишановному п. В. Літинському на добру згадку
Є. Г.
9. XII. 1990

Українське Видавництво «СМОЛОСКИП» ім. В.Симоненка

Балтимор 1980 Торонто

Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В.Симоненка

Євген Грицяк

КОРОТКИЙ ЗАПИС СПОГАДІВ

(для себе самого)

Бібліотека «Смолоскипа» ч. 34

Обгортка роботи Яреми Гарабача

«КОРОТКИЙ ЗАПИС СПОГАДІВ» Євгена Грицяка появляється друком у в-ві «Смолоскип» без відома і згоди автора

A Short Account of Recollections

by Yevhen Hrycyak

(In Ukrainian)

Cover by Yarema Harabatch

Library of Congress Catalog Card Number: 80-83311

ISBN: 0-914834-30-4

Published by V. Symonenko Smoloskyp Publishers, Smoloskyp, Inc.
(A Non-Profit Organization)
SMOLOSKYP
P.O. Box 561
Ellicott City, MD. 21043

Typsetting by META PRESS
Printed and bound by THE HOLLIDAY PRESS, Inc.
in the United States of America

ЗМІСТ

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Пропонуємо увазі читача «Короткий запис спогадів» Євгена Грицяка з двома додатками — зверненням до Миколи Підгорного, Голови Президії Верховної Ради СРСР в 1976 р. і листом до Комітету Сприяння Виконанню Гельсінкських Угод в 1977 році, які були поширені в самвидаві.

Євген Грицяк — колишній член української молодечої націоналістичної організації у Снятині, червоноармієць, політв'язень, організатор норильського повстання, дослідник гіндуської філософії, український йоґіст, а згодом постійна жертва сваволі КДБ. Ось в одному реченні — життя цієї небуденної людини, яку видало багате на таланти українське Покуття. Під постійним тиском репресійних органів в Україні, Євген Грицяк бажає виїхати з дружиною та дочкою в Індію, чи взагалі будь-куди. На численні заяви покинути СРСР йому постійно відповідають: «Знищимо, зітремо з лиця землі, але нікуди не відпустимо!»

Ім'я Євгена Грицяка записане в історію українського спротиву нацистським і російсько-червоним окупантам поруч з багатьма учасниками українського визвольного руху.

Народився Євген Грицяк в 1926 р. в селі Стецева біля Снятина (тепер Івано-Франківська область). Перед вибухом Другої світової війни був учнем гімназії у Снятині, а під час німецької окупації — студентом середньої торговельної школи. Саме тоді він співпрацював з молодечою націоналістичною організацією, яка готувала молодь до боротьби з нацистськими окупантами. Не почуваючи себе ні в чому винним, він не тікав перед надходячою в 1944 р. червоною армією, що вже незабаром зайняла цілу Україну. Зразу він був мобілізований, і в рядах червоної армії перебував аж до 1949 р. Був вояком 4-го Українського Фронту, і під час боїв був поранений і нагороджений.

В 1949 році радянська контррозвідка викрила його «минуле» (співпраця з молодечою українською націоналістичною організацією). Він був заарештований, засуджений на кару смерти, яку замінено на 25 років ув'язнення. В тюрмах і концтаборах перебував разом з Михайлом Сорокою, Данилом Шумуком, Юрком Шухевичем, д-ром Володимиром Горбовим і багатьма іншими незламними українськими політв'язнями.

Данило Шумук у своїх спогадах «За східнім обрієм» (в-во «Смолоскип», 1974 р.), хоч і критично висловлюється про методи, які застосовував Є.Грицяк в зорганізуванні норильського повстання, все ж віддає йому належне: «це був безкорисний, чесний, розумний і спостережливий чоловік» (стор. 292). Д.Шумук пише, що Є.Грицяк захопився йоґою, мав хист до малювання, до чужих мов; вивчив голкотерапію, яку практикував у часі ув'язнення. «У побуті,— пише Д.Шумук,— Євген Грицяк був дуже чесною людиною, йому можна довірити найбільші скарби, і він, навіть умираючи з голоду, не взяв би жодного грама» (стор. 425). «Те, що для інших,— пише він в іншому місці,— було неможливим, то для Євгена було можливим. Він міг піднятися з попелу і знову стати сповненою гідности людиною» (стор. 426).

Дуже тепло згадує про Євгена Грицяка еврейський активіст, колишній в'язень радянських тюрем і концтаборів Авраам Шифрін у книжці спогадів «Четвертий вимір» (в-во «Сучасність», 1973 р.), з яким він подружив і навіть разом перекладав з англійської мови книжку відомого індійського письменника Ананді.

У 1977 р. Євген Грицяк пішов на одчайдушний крок: він поїхав до Москви, зустрінувся з кореспондентом американської газети «Чікаґо Трібюн» і дав йому інтерв'ю, розказавши про норильське повстання і безперервне переслідування, що його він зазнає з боку КДБ.

У розповіді «Короткий запис спогадів» читач пізнає скромного і чесного українського патріота. Обставини ув'язнення Є.Грицяка і трагічна доля його товаришів не

залишили його байдужим. Він очолив норильське повстання, кинувшись у вир боротьби з безправ'ям і свавіллям радянського режиму.

Історія самооборони українських політв'язнів в радянських концтаборах, людська гідність, нездоланність і мужність — світлими літерами вписали ім'я Євгена Грицяка на своїх сторінках.

Друкуючи спогади Є.Грицяка, ми повністю зберігаємо його стиль і фразеологію, за винятком тільки незначних правописних змін.

Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В.Симоненка

I

ЕТАП КАРАҐАНДА́-НОРИЛЬСЬК

Серпень 1952 року. 8-ма зона Піщаного табору МВС СРСР, місто Караґандá.

«Внимание, заключённые! Идти — не растягиваться, назад не оглядываться, в строю не разговаривать, не курить, из ряда в ряд не переходить! Шаг влево, шаг вправо считается побег — конвой применяет оружие без предупреждения! Взять всем руки назад! Вперед марш!»

Чотириста змучених і виголоджених в'язнів важко зашаркали своїми керзовими черевиками по твердій казахській землі. Довгий робочий день на будівництві пивзаводу закінчився, і нас повели додому, тобто в табір. Йшли як звикли і як того вимагав конвой — мовчки. Кожний замкнувся в собі й думав про своє.

Мене всього полонила ідея організації *всеґулаґівського* політичного страйку, що її кілька тижнів перед тим піддав мені Степан У. Та, незважаючи на все своє захоплення ідеєю, я відхилив її як нездійсненну, а натомість запропонував провести такий страйк лише в одній нашій зоні. Згодом цей рух міг би поширитися ланцюговою реакцією по всьому *ҐУЛаґу*.

Тепер, ідучи з роботи, я (в який уже раз!) обмірковував свою позицію. На мою думку, ідея *всеґулаґівського* страйку була утопічною насамперед через нашу непробивну ізоляцію. Адже ми не мали й не могли мати жодного певного зв'язку не тільки з віддаленими від нас таборами, але й з окремими зонами свого ж табору. До будь-яких скоординованих дій ми були просто нездатні. До того ж нам ще належало подолати такі свої суб'єктивні перепони, як всепроникний страх, що ним не без підстав були пройняті всі в'язні, пошесна інертність та нескінченні внутрішні чвари.

Ці перешкоди були такі прикрі, що в нас не вистачало ні сил, ані хисту, щоб подолати їх хоча б у якомусь одному місці. Сколихнути й стрепенути нас міг лише відповідний

зовнішній поштовх — інцидент, який зачепив би за живе кожного.

Такий інцидент незадовго перед цими подіями мав місце, але ми не використали його, бо ще не були до нього готові.

А було так: з роботи якось провадили лише одну бриґаду в'язнів. По дорозі конвой обходився з людьми так жорстоко й нахабно, що люди не втерпіли, зупинилися, сіли на землю й заявили свій протест. Конвоїри випустили понад голови в'язнів кілька автоматних черг. Але ніхто не вставав. Тоді конвоїри пустили собак... Люди прийшли в зону пошматовані й закривавлені...

Цей інцидент послужив нам за добру науку, й тепер ми вже були готові, щоб у майбутньому не пропустити такої доброї нагоди.

Ми підійшли до вахти, і мої думки раптом обірвалися. Мене відокремили від гурту в'язнів і без будь-якого формального звинувачення посадили до *буру*. Того ж самого дня було посаджено до *буру* ще понад двадцять в'язнів — виключно українців.

Далі події почали розвиватися швидко.

Наступного дня до нашої камери вкинули ще одного українця — Василя Б., який пояснив нам, що він навмисне повівся так, аби його посадили до нас, бо мусів передати нам важливе доручення. «В'язні в зоні,— пояснив він,— хочуть, щоб ви завтрв вранці оголосили голодівку, а вони, на знак солідарности, розпічнуть страйк».

Вранці ми оголосили голодівку, однак, на наше велике розчарування, страйк не почався. Ми почекали ще один день, і знову — тихо. Цілком втративши надію, ми припинили голодування.

Як було з'ясовано пізніше, вся зона була готова до виступу, тільки не було того, хто взяв би на себе відповідальність. Це послужило нам ще одним повчанням.

Наступного дня нас усіх вивезли у 5-ту зону, що правила за пересильний пункт. Опріч нас, сюди позвозили в'язнів, головним чином українців і литовців, з усього Піщаного табору. Ми зрозуміли, що нас вивозять геть із Караґанди,

проте ніхто не міг сказати, куди нас повезуть і що нас там чекає.

А тимчасом перша несподіванка була приготована нам уже тут. Нас, 250 українців і литовців, розмістили в другому бараці. В одній секції 1-го бараку розмістили приблизно 40 в'язнів, частина з яких були українці, а решта — представники інших націй. Через деякий час до цієї секції докинули ще 18 чоловік. Це була відома на весь Піщаний табір банда Миколи Воробйова, що мала своїм завданням тероризувати і нищити українців.

На пересилку *воробйовці* прийшли з ножами й відразу почали загрожувати тим небагатьом українцям, що були в 1-му бараці.

З вікна бараку хтось розпачливо крикнув до нас: «Хлопці, *суки* хочуть нас порізати!»

Ми кинулися в усі боки шукати виходу із замкненого бараку. Одні марно намагалися поламати віконні ґрати, інші — виважити двері.

В коридорі стояла бочка з питною водою. Я вилив воду на підлогу й разом з Богданом М. почав таранити нею двері. Та двері ніяк не піддавалися. Єдиною нашою втіхою було оте гупання, що нагадувало собою віддалену гарматну стрілянину.

А тимчасом вихід було знайдено. Під одним із вікон першої секції якось вдалося вибрати із стіни цеглу й зробити невеликий отвір, через який ми всі, один поза одним, вишмигнули надвір.

Тут, зібравшись докупи, ми нашвидкуруч склали плян штурму 1-го бараку. З *воробйовцями* у нас були давні порахунки, й тепер ми згорали бажанням розквитатися з ними. Аби лишень до них добратися!

Ми гуртом кинулися до дверей, бо вважали, що ззовні уже не так важко з ними справитися. Ми гадали, що нам якось удасться повитягувати скоби або викрутити замок. Оскільки зробити це голими руками ми не могли, а визнати себе безсилими не хотіли, то не знайшли іншого виходу, як і далі безладно та безнадійно напирати на міцні й незламні двері.

На відміну від усіх інших бараків двері цього бараку виходили чомусь не до середини табору, а до колючої загороди забороненої зони. Неподалік височіла сторожева вишка, на якій стояв уже не один, а два конвоїри. Згодом на вишці з'явився ще й офіцер. Я стежу за кожним його порухом Ось він виймає пістолет і повільно справляє його на нас. Пролунав постріл, пролунав другий, третій... Нам на голови посипалася штукатурка, офіцер стріляє понад наші голови в стіну. Ми не відступали. Нарешті затріщали автомати. На землю із зойком упав важко поранений Василь Щерба. Ми повтікали; пораненого Щербу занесли до лікарні.

Табірна «лікарня» розміщалася в цьому ж таки 1-му бараці. Секція, до якої ми хотіли вдертися, була відділена від лікарні оштукатуреною дощаною перегородкою. Довідавшись про це, ми зайшли до суміжної кімнати й наказали хворим, що там лежали, вийти.

Потім поламали залізне ліжко і, озброївшись його уламками, почали торощити перегородку. За лічені хвилини в стіні зробився отвір на зріст людини в висоту й приблизно на півтора метра в ширину. Ми зустрілися з *воробйовцями* віч-на-віч.

Та *воробйовці* боронилися відчайдушно. Двоє з них, ховаючись за стіну, стали по обидва боки отвору, готові проткнути ножем кожного, хто насмілиться просунути в отвір свою голову. Знову ж інші, заваливши грубку, що стояла посеред секції, шпурляли в нас цеглою, а коли не ставало цегли, то — грудковим цукром.

Найнебезпечнішими для нас були, все ж таки, оті два охоронці отвору. Ми всіляко намагалися схопити їх або хоча б відігнати від отвору, але це нам ніяк не вдавалося зробити. Побачивши на стіні два вогнегасники, ми вхопили їх і почали обливати охоронців отвору вогнегасною піною. Одному з них піна потрапила в очі. Він заревів від болю і, тримаючи очі руками, побіг у глибину секції. На його місце миттю став інший.

Я зрозумів, що в такий спосіб ми їх не візьмемо, й тому запропонував вибратися на горище, проламати там стелю й ударити на них згори. Всі покинули кімнату й кинулися

шукати лазу на горище. Та, вийшовши на двір, ми остовпіли. Від воріт вахти просто на нас біжать озброєні автоматами солдати. Поруч з ними — начальник управління Піщаним табором генерал-ляйтенант Сергієнко. Все!

Наблизившись до нас, Сергієнко зажадав, щоб ми всі негайно зайшли до бараку й дали себе замкнути. Коли ми відмовилися, Сергієнко пригрозив застосувати зброю. На наше зауваження, що він не має права стріляти, якщо ми йому нічим не загрожуємо, відповів: «Маємо право. Ми знаємо, з ким маємо справу!»

Ми ще довго сперечалися й дискутували з Сергієнком і нарешті пішли на такий компроміс: ми заходимо до бараку, а він забирає від нас *воробйовців*.

Нас замкнули; *воробйовців* вивезли. Настав вечір, і ми всі, хто де, полягали спати.

Наступного дня надвечір, з Караґанди́ на північ вирушив червоний ешельон. У його товарних вагонах — 1200 політв'язнів, головно, українців і литовців. У Петропавловську поїзд повернув на схід і через кілька діб їзди зупинився в Красноярську. Тут він простояв цілу ніч, а вранці, повільно переїхавши міст на Єнисеї, знову зупинився. Мабуть ми вже приїхали!

Так, приїхали. Нас повиводили з вагонів і повели до мінусинської пересилки, яка, як нам було відомо, постачала в'язнів для таборів Норильська.

Перед вахтою нам скомандували сісти на землю, оскільки пересилка ще не була готова нас прийняти.

По той бік високого дощаного паркана забороненої зони ми почули такий перегук між блатними *бура*.

— Прокуроре! Прокуроре! Ти?

— Я.

— Що нового?

— Ет, нічого. Е-е, косяк прибув.

— Звідки?

— З Караґанди́.

— А багаті?

— Та ні. Індія!

Ми ще не зайшли на пересилку, ніхто нас там ще не бачив, а замкнені в *бурі* блатні вже знали, що прибув *косяк* з Караґанди, і що то — Індія, що на їхньому жарґоні означає — голяки, біднота, з якої нічого не здереш.

Така поінформованість блатних нас не здивувала, бо ми дуже добре знали, що їх поінформували наглядачі, які завжди і всюди діяли проти нас спільно з блатними.

Та ось ми вже в зоні, яку розташовано на дещо похилій площині. Зліва, у долішньому ряду бараків поміщалися блатні, а горішній ряд був призначений для нас. Обидва ряди розділені між собою колючою загородою з прохідною будкою, в якій постійно чергував наглядач.

Ми ще не встигли розміститися в бараках, як довідалися, що блатні готуються до нападу на нас. Оскільки ми знали, що без благословення адміністрації табору вони цього не зроблять, то вступили в переговори з начальником пересилки. Переговори закінчилися тим, що начальник пригрозив застосувати проти нас зброєю. На нашу заяву, що конвой у таких випадках не має права стріляти, начальник відповів: «Маємо право, ми знаємо, к о г о ми прийняли!»

Розмістившись до решти в бараках, ми почали висипати надвір і гуртуватися в невеликі групи. В одній групі хтось заспівав:

Взяло дівча відра
Та й пішло по воду,
Аж то хлопці-риболовці
Ще й козацького роду...

Пісню негайно підхопили інші; група співаків почала швидко зростати. Бажаючих співати ставало дедалі більше, й незабаром, знову спонтанно, створилася ще одна хорова група. Понад Єнісеєм, може й уперше за всю його історію, пролунала вільна українська пісня. Коли хтось із співаків стомлювався, на його місце ставав інший, і пісня не стихала до пізнього вечора. Наші друзі по етапу литовці — теж не втрималися перед спокусою вільно поспівати й створили свою хорову групу. Хоча ми їхньої мови не розуміли, але відчули, що вони, як і ми, спочатку виконували свої народні пісні, а потім переходили на пісні національно-патріотичні.

Я відійшов убік і почав прислухатися. Мені здавалося, що то співає якесь гігантське горло, проти якого ніхто не насмілиться виступити. І ніхто не виступив. Наглядачі навіть не пробували нас розганяти, а блатні не пробували на нас нападати. Чотири дні нас ніхто не чіпав.

На п'ятий день нас, мов оселедців у бочку, напхали в трюми дерев'яної баржі й повезли вниз по течії Єнісею.

Судячи з того, хто був підібраний для цього етапу і як з нами розмовляв генерал Сергієнко в Караґанді та начальник пересилки в Мінусинську, ми легко дійшли до висновку, що наш етап не був звичайним, викликаним певними господарськими потребами етапом, а що це був етап смертників. Нас везли на приборкання й винищення. Хто міг тоді сказати, яку зустріч буде влаштовано нам на місці, якщо ми до нього ще доїдемо, а не шубовснемо разом з баржею десь на дно Єнісею? Припущення робилися всілякі, та достеменно ніхто нічого не знав.

8-го березня 1952 року ми все-таки щасливо доплили до Дудінки. Того ж самого дня вагонами вузької колії доїхали до Норильська. Тут нас розділили на дві групи: Першу — 500 чоловік — повели в 1-шу зону Гірського табору *(Ґорлаґу)*, яка містилася на горі Ведмежка; другу ж — 700 чоловік — повели в 5-ту зону, яка знаходилася в безпосередній близькості від міста.

Так закінчився етап Караґанда — Норильськ.

II

ПРИЩЕПЛЕННЯ КЛІМАТУ

Ґорлаґ уже був готовий нас прийняти. Призначені для нас бараки відгороджено від основної зони колючим дротом. Усім *сукам* табору роздано для «самооборони» фінські ножі, бо як їм пояснювали, до Норильська йде великий етап бандерівських головорізів, які мають намір перерізати геть усіх активістів табору.

Нас обробляли протягом чотирьох днів. Передусім нас старанно обшукали та пронумерували. Номерні знаки складалися тут з двох елементів: одної літери російської азбуки та тризначного числа. Нам було надано номери тільки з літерами «У» або «Ф», що надалі давало можливість легко розрізняти нас серед натовпу інших в'язнів.

Коли все вже було зроблено, нас розбили по бриґадах і приставили своїх довірених бриґадирів. Кожний бриґадир носив на рукаві лівої руки пов'язку з написом «Бриґадир».

П'ятого дня нас вивели на роботу. На наш подив, ми не почули тут традиційного «Внимание, заключённые!» Конвоїри не супроводили нас, а стояли обабіч дороги, утворюючи собою живий охоронний коридор. Ми йшли тим коридором побриґадно. Бриґадири, мов сержанти в армії,— збоку своїх бриґад.

Через 150-200 метрів ми опинилися перед вахтою робочої зони, що носила назву *«Ґорстрой»*. Це була величезна, обведена колючим дротом та обставлена сторожевими вишками, територія тундри, на якій провадилися будівельні роботи. В'язні *Ґорлаґу* будували місто Норильськ. Усі роботи, від складення проєкту та до здачі будови в експлуатацію, виконували самі в'язні.

Ми потрапили на цю велику будову саме тоді, коли забудовувалася центральна площа міста. Ми вирівнювали її, вивозячи тачками ґрунт з одного місця на інше.

Під час годинної перерви на обід ми розбіглися по всіх усюдах у пошуках земляків та нових знайомств. Адже тут, на

відміну від житлової зони, ми не були відгороджені від решти в'язнів колючим дротом. До того ж, тут працювали не тільки в'язні 5-ої, але й 4-ої житлової зони, а поруч, уже відгороджені від нас вузькою смугою *заборонки,* працювали жінки із 6-ої зони, які крізь призму колючого дроту видавалися нам напрочуд гарними та принадними.

Та нас передусім цікавила поведінка наших земляків, що боялися підходити на наш виклик до загороди в житловій зоні. Тільки деякі з них відгукувалися здалеку та й то лише російською мовою.

Українську мову ніхто офіційно не забороняв, проте розмовляти нею було вельми небезпечно. Своєю мовою ми виявляли себе як українців або, як нас презирливо називали *бандерів,* і викликали на себе шалений шквал всіляких додаткових утисків і гноблення. В Караґанді ми вже були вибороли собі право на національну гідність, а тут, у Норильську, це право ще треба було відстоювати.

Наші земляки, яких ми зустріли тут, просили нас, щоб ми принишкли трохи і поступово примасковувалися, бо інакше нас тут усіх винищать. «Ви ще не знаєте, що таке Норильськ!» — запевняли вони.

Після повернення з роботи нас усіх старанно обшукали на вахті й знову запровадили за огорожу. Наші бриґадири повернули до «штабу», щоб доповісти начальству про нашу поведінку та потримати нові інструкції.

Другий день нашої роботи нічим не відрізнявся від першого.

На третій день, в обідню годину, ми знову розсипалися по всій зоні. Я йшов кудись сам один і раптом побачив, що просто на мене рішуче і явно аґресивно крокує помічник нарядчика. Я відступив убік, а він, загородивши мені дорогу, погрозливо запитав:

— Ти, падлюко, чого тут ходиш? Де твоя бриґада?

— Ми працюємо на площі,— відповів я,— але тепер обідній час, я маю право бути, де хочу.

— Я тобі, гадино, дам право! Ви, бандери! Героїв із себе корчите? Ми ще не таких бачили та всіх за пояс позатикали, а з вас, гадів, шашлики на ножах жарити будемо!

Я не відповів йому нічого, тільки пішов далі своєю дорогою.

Відлучення від бриґади й блукання по зоні, хоча б під час перерви на обід, вважалося порушенням дисципліни та проявом непокори. Помічник нарядчика й прийшов на *Ґорстрой* для того, щоб покласти край такому «блюзнірству».

По полудні до мене підходить бриґадир з претензією, що ми не виконуємо норму.

— Ти тільки подивися на нас,— відповів я йому,— ми ледве на ногах стоїмо. Якої ж норми ти від нас хочеш? Потерпи трохи, не квапся. Ми відійдемо від етапу, наберемося сили, а тоді вже й вимагай з нас роботи.

— А до того ж, хіба ти не такий самий в'язень, як і ми? — продовжував я.— Хіба ж ти добровільно сюди приїхав, а не під конвоєм, як і ми? То чого б ти мав нас підганяти?

Бриґадир мовчки повернувся й пішов геть від нас.

Робочий день закінчився. На вахті житлової зони від нас відокремлюють вісім чоловік, сковують їм руки й провадять до *буру*. Там їх, скованих, б'ють, підіймають догори й ударяють усім тілом об підлогу, кóпають та топчуть ногами й нарешті замикають у окремій камері.

Наступного дня, перед виходом на роботу, мій бриґадир вийняв із кишені папірець і зачитав: Грицяк Євген і Мельник Дмитро залишаються в зоні.

Ми залишилися й після відповідного сиґналу вийшли на перевірку.

— А це ще що? — побачивши нас, загарчав помічник нарядчика.— Відмовники?

— Ні,— впевнено відповідаю я,— нас залишив бриґадир.

— Брешеш, сволото! Нарядна не давала бриґадирові такого розпорядження.

— Перевірте.

До нас долучили ще одного нашого земляка й замкнули в коридорі *бура*. До камери нас не вкинули, бо ми ще не

перейшли через *молотобойку,* а молотобойці, мабуть, були зайняті десь у іншому місці.

Через дві-три години надвірні двері раптом відчинилися, й до нас, у супроводі наглядача, підійшов начальник ДД 1-го відділу *Ґорлаґу,* підполковник Саричев.

— Що, гади,— загорланив він на манеру блатних, — клімат тутешній вам не сподобався? Га? Ну, нічого! Ми прищепимо вам клімат... Половину вас, *мерзотників,* переріжемо тут до чортової мами!

(На місці виділених слів Саричев ужив вульґаризми з блатного жарґону).

Ми дивилися йому просто в вічі й мовчали.

— Відчиняй камеру,— ревкнув на наглядача Саричев.

Наглядач відімкнув перші оббиті цинкованою бляхою дерев'яні двері, потім масивні ґратяні, і ми всі зайшли до камери, що була переповнена всілякими блатняками та деякими простими в'язнями.

— Хто у вас староста? — запитав підполковник.

— У нас нема старости: заборонено,— відповів хтось.

— Но, но! Заборонено. Я вам людей привів, то хто ж їх *прийме,* як старости нема?

(На тюремнім жарґоні слово *прийняти* значить побити до непритомности й заштовхати під нари).

— Ми приймаємо тільки росіян, а неросіян ми не приймаємо,— кинув хтось уже інший.

— А це — українці.

— Україна — також Росія,— недоладно бовкнув ще один.

Мабуть господарі камери не мали найменшого бажання *приймати* нас. Саричев зрозумів це й почав нервуватись.

— Милованов,— ти староста? — звернувся він до одного досить поважного й зовсім не схожого на блатного, в'язня, що стояв посеред камери.

— Ні.

— А ось цей,— показав на мене рукою Саричев,— казав, що наколи ти вийдеш з *бура* — заріже тебе.

— Це. неправда,— відповів Милованов. — Він не знає мене, а я — його, то завіщо він мав би мене різати?

Саричев розсердився й пішов до виходу. Деякі почали питати його, скільки їм ще тут сидіти.

Саричев відповів на ходу, що це залежатиме від їхньої *поведінки*, а вже із-за ґратяних дверей помахав загрозливо кулаком і спроквола проказав:

— Ну, сподіваюся, що ви приймете їх за всіма правилами!

Саричев явно квапився. Свою погрозу перерізати нас він не відкладав на безрік, а заходився здійснити її таки того ж самого дня.

Поки закінчився робочий день і в'язні нашого етапу підійшли до воріт житлової зони, Саричев уже був у всеозброєнні. Охорона вахти була підсилена кількома десятками озброєних кулеметами та автоматами конвоїрів. На воротах стояло шість *сук* з ножами та залізними палицями в руках.

Почався запуск у зону. Наглядачі пильно обшукують перших п'ятьох в'язнів. За воротами *суки* збивають їх з ніг, б'ють залізними палицями, ко́пають ногами, погрожують ножами й так женуть болотом по-пластунськи аж до бараків, де їх одразу ж замикають. Потім те саме з другою п'ятіркою, третьою й так до кінця.

Саричев розраховував, що «бунтівні бандери» не витримають такої напруги й неодмінно зчинять бучу, а він, під приводом утихомирення, відкриє вогонь і в такий спосіб справиться із своїм завданням на «відмінно».

Ніч у *бурі* проминула відносно спокійно.

Вранці наступного дня до нашої камери не входить, а влітає помічник начальника *бура* — в'язень Іван Ґорожанкін. З кишені його штанів звисає, навмисне так виставлене, блискуче кільце наручника, а із закоченої керзової халяви стирчить ручка фінського ножа.

— Ти! Ти! Ти! — кричить Ґорожанкін, указуючи на окремих в'язнів пальцем,— На роботу! На роботу!

Дійшовши до нас, він увесь задрижав від люті й лайливо почав:

— Ах ви, бандери підлі, поганий ваш рот! Ви як сухими сюди зайшли? Ну, добре!.. Зараз я вами потішуся. Ану марш на роботу! Ну! Вилітай! Живо!

З другої камери виводять сімох чоловік, що були посаджені сюди передучора. Їхні обличчя підпухлі, в синяках. Один з них лишився в камері, бо не міг піднятися.

Ґорожанкін скомплектував з нас, *караґандинців,* дві п'ятірки, скував наручниками, один до одного, першу п'ятірку, потім другу й скомандував сідати. Ззаду нас ще були інші п'ятірки, із *норильців,* але їх Ґорожанкін не сковував.

Ми сидимо. Ґорожанкін відходить убік, довго мовчки розглядає нас, далі рвучко виймає із-за халяви ножа, вістря якого було обгорнене цупким папером, захоплює його обома руками, підходить до нас і б'є ручкою ножа кого як попало.

Зігнавши свою лють, Ґорожанкін повів нас до вахти. Та раптом він знову скаженіє й командує нам стати. Ми зупинилися усі разом, сіли в болото, бо хто спізниться — буде битий.

Тут Ґорожанкін ще раз зігнав на нас свою лють, і ми пішли далі. Я йшов першим з правого краю. Ґорожанкін залишився трохи позаду, і я не бачив його. Нараз якийсь дрижачий струм ударив мене від потилиці до очей і по всьому тілу, аж до п'ят. В очах потемніло, і мені почало здаватися, що я втрачаю притомність. Це Ґорожанкін так щедро почастував мене ручкою ножа в потилицю.

Від воріт вахти ми вже йшли в супроводі конвою. На місці призначення Ґорожанкін зняв з нас наручники, роздав нам ломи й лопати й наказав копати ями під стовпи електролінії. Ями мали мати такий вимір: метр на метр ширини й метр глибини. Норма — десять ям на одного.

Я прокопав один штих талого ґрунту, а далі — мерзлота. Ґорожанкін стоїть поруч з конвоїрами й підганяє:

— Копайте, копайте, гади! Гризіть мерзлоту! Та щоб мені був метр на метр, інакше я вас...!

В одному кутку метрового квадрата я продовбав яму, в яку негайно набігла вода. До мене підходить Горожанкін і цікавиться, скільки я вже викопав.

— Так, так,— каже він нібито ввічливо й прихильно,— ще трохи покопай та й буде; туди далі не треба. Навіщо задарма мучитися. — А відійшовши від мене на безпечну відстань, знову пригрозив: — Ну, гадино, гляди ж! Метр на метр!

Пополудню Ґорожанкін несподівано сказав нам стати по п'ять, наклав на нас наручники й повів у зону. Дорогою почав кепкувати:

— Ну що, *духарики* (іронічне: відважні, сильні духом), виявляється, що ви навіть дуже *ріденькі.* А як вас були розмалювали! Тепер ви вже показали, хто ви є. Вчора вас шість чоловік усю вашу братію гнали по-пластунськи від вахти до бараків, і ні одна погань голови не підняла. З таким духом вам тільки під нарами сидіти!

А тепер, мужики, скажу вам, чому вас так скоро зняли з роботи. Вас ділять на дві половини: 350 чоловік відправлять у 4-ту зону, а других 350 залишаться тут. Як тут, так і там вас розкидають по два-три чоловіка по всіх бриґадах. Тоді ви вже нікуди не рипнетеся; ми вас усіх у баранячий ріг поскручуємо.

Ще того самого вечора ми поправцювали тундрою до 4-ої зони, а вранці наступного дня, кожний у своїй бриґаді, вийшли на роботу. В такий спосіб ми вийшли із внутрішньої ізоляції й опинилися в гущі усіх в'язнів 4-ої та 5-ої зон.

А десь через два тижні в'язні обидвох зон були ошелешені звісткою: *Ґорожанкінові відрубано голову!*

III

ЗМІНА КЛІМАТУ

Напала холодна полярна зима. Працюємо на дві зміни і без вихідних днів. Змінюємося на робочому місці, так що кожна зміна триває дванадцять годин. Дві години витрачаємо на дорогу туди й назад. Щонайменше дві, а часто-густо й чотири-п'ять годин стоїмо перед вахтою, вичікуючи в черзі перед обшуком. Тут холод доходить уже до костей і боляче їх стискає. Стоїмо мовчки; ніхто не випустить з уст ні одного слівця, бо дорога кожна дрібка енерґії. Скорочувати час нам інколи допомагає вдивовижку таємниче й захоплююче мерехтіння північного сяйва. Ми так напружено стежимо за тим загадковим небесним барвограєм, що нам здається, що ми вже й чуємо його, а не тільки бачимо. Мені здалося тоді, що враження, яке справляє на людину північне сяйво, можна якоюсь мірою передати з допомогою музики. Інші ж засоби мистецтва тут просто безсилі.

Нарешті ми підходимо до вахти і, відірвавши очі від неба та опустивши їх долу, падаємо навколішки й так підсуваємося все ближче до наглядачів, що провадять обшук. Того, хто не впав на коліна, а тільки присів чи нахилився, б'ють шваброю по голові. Іноді, як їм заманеться, наглядачі б'ють шваброю без огляду всіх і кожного. Для цієї роботи спеціяльно підбирали наглядачів. Найбільше відзначався серед них старшина Михнік.

Перед наглядачами ледве розхристуємося своїми закляклими руками й стаємо вже на ноги. Нас пильно, а інколи тільки формально, обшукують. Особливо дошкульно обшукують тих в'язнів, у кого номерний знак починається на «У» або «Ф». Часто траплялося, що нас затримували на холоді до 1-ої години ночі, а о шостій ранку треба вже вставати й знову йти до праці, бо *«праця облагороджує людину!»*

Декого, одначе, не допускали до праці, а задля профілактики та настрашки, саджали до тюрми. *Ґорлаґівська*

тюрма знаходилася при нашій зоні. Тут, як і по всіх інших тюрмах Норильська, була глибоко вкорінена традиція: кожний, хто потрапляє до тюрми, мусить перейти через *молотобойку*, тобто через камеру, в якій сидять відгодовані *суки*, єдиним завданням котрих є побиття кожного, кого до них укинуть.

Молотобойка була своєрідним притулком для тих *сук*, які втікали із зони, щоб уникнути помсти з боку розгніваних в'язнів. Отож і не диво, що вони з такою нестримною злобою накидалися на кожного, хто потрапляв у їхні руки.

Одного разу, коли в молотобойці обробляли свіжу жертву, в'язні, що сиділи в сусідній камері, зчинили несамовитий галас. Вони кричали, свистали та били дошками з нарів у двері. Їм негайно відповіли автоматною чергою. В найбільшій небезпеці — аж дивно як уцілів — був тут мій односелець Степан Филипчук. Не загинув ніхто, однак усі принишкли.

Суки всіма силами підтримували табірний режим і співпрацювали з адміністрацією тому, що провадити своє розгульне життя вони могли тільки за умов найсуворішого режиму й свавольства. Знову ж адміністрація завжди підтримувала *сук* і протеґувала їм, бо без їхньої допомоги не могла утримувати табірний режим на рівні поставлених перед нею завдань і вимог.

Одначе молотобойці не могли вічно сидіти в своїх камерах — як не є, а то таки тюрма — й, коли вважали, що небезпека для них минула, виходили в зону.

Так якось вийшов із тюрми *молотобоєць* Сікорський. Він відразу очолив бриґаду й вивів її на роботу. Та не встигла ще бриґада приступити до роботи, як бриґадира не стало. Він лежав на снігу мертвий без будь-яких слідів поранення.

У *молотобойців* руки зм'якли.

Але найбільшою грозою для в'язнів нашої зони був усе ж таки не Сікорський, а Бухтуєв. Цей здоровань не шукав притулку в *молотобойці*. Він не боявся нікого, натомість усі його боялися. Всі перед ним широко розступалися й далеко

обминали. Та врешті-решт знайшлися такі, що не вступилися йому з дороги, а пішли на нього...

Бухтуєв не загинув. І хоча він через деякий час видужав, у його психіці зайшли великі зміни: він почав боятися. Геть усіх!

Начальство не лишило його напризволяще — міг ще знадобитися,— а заховало в *бурі* однієї із зон *Нориллаґу*. В такий спосіб Бухтуєв опинився, як любили кепкувати в'язні, на *дачі*. Там він виявився легким на руку. Вслід за ним число *дачників* почало швидко зростати й дійшло приблизно до тридцяти осіб.

Управління Ґорлаґу не могло примиритися з таким становищем. Конкретних винуватців смерти Ґорожанкіна, Сікорського та поранення Бухтуєва виявити не вдалося. Запрацювала слідча тюрма. Запідозрених пропускають через *молотобойку* й тягнуть на допити. На запитання слідчих в'язні не відповідають, а вимагають скасування *молотобойок*.

І сталося неймовірне: *молотобойки* скасовано!

Ніхто більше не боїться бриґадира, ніхто не скрадається розмовляти своєю мовою. Такого дива Норильськ ще не бачив. Його клімат, що формувався на Соловках, явно змінився, але підполковникові Саричеву і тим, що з ним, прийшовся не до смаку.

IУ

ПОВСТАННЯ

Ми розуміли, що *Гулаг* не потерпить такого становища і ужиє проти нас рішучих заходів. Ми були готові на все, тільки не на здачу здобутих позицій. Росіяни запропонували, щоб ми спільно з ними підготували до втечі трьох в'язнів, які могли б перейти кордон і поінформувати світову громадськість про наше становище.

Раптом умирає Сталін. В'язні торжествують — мають надію на амнестію. Але даремно. Як справжні більшовики, спадкоємці Сталіна не мали найменшого наміру хилитися в бік *гнилих ліберальних реформ*. Радянська влада й надалі була твердою, непохитною й безпощадною.

Ми відчули це на своїй шкурі. В нас почали беззастережно стріляти. На *Ґорстрою* конвоїр, без будь-яких на то підстав, застрелив в'язня, що підносив до свого робочого місця дошку. Через деякий час із тюрми беруть одного в'язня й ведуть у тундру, де *при спробі втечі* розстрілюють.

Та це була тільки проба нервів або розвідка боєм. Генеральний наступ почався вже тоді, коли генерал Семенов, начальник управління *Ґорлаґу* вернувся із своєї чергової поїздки до Москви.

Початок був такий: у 5-й зоні квапно відгородили кілька бараків під штрафний лаґпункт і почали звозити туди на приборкання всіх підозрілих і непокірних. Водночас у кількох зонах проведено серію розстрілів. Так у 1-й зоні розстріляли двох чоловік (стріляв ст. ляйтенант Ширяєв), у 4-ій — одного, Петра Сафронюка, а в третій, каторжній, несподівано обстріляли з кулеметів усі бараки. В результаті — шістьох в'язнів убито, п'ятнадцятьох поранено.

25 травня 1953 року ми, пригнічені, виходимо на роботу. Раптом біля 5-ої зони, що знаходилася поряд із *Ґорстроєм*, затріщав автомат. Усі опустили руки. Ми були певні, що і на цей раз без жертв не обійшлося. Нарешті довідуємося. одного вбито, шістьох поранено.

Робота на *Ґорстрою* стихійно припинилася. Не працював ніхто. Люди заметушилися. По всьому *Ґорстрою* — біганина, викрики: *нас убивають! Не будемо працювати! Викликаємо з Москви комісію!*

Але в міру того, як первинний запал обурення спадав, розбурхана стихія вщухала. Деякі надто боязкі й обачні в'язні приступили до роботи. По всьому *Ґорстрою*, то тут, то там, почали дудніти, вгризаючись у вічну мерзлоту, всюдисущі пневмомолотки, які немов би сповіщали всіх, що роботу відновлено.

Нам, прихильникам страйку, треба було будь-що зупинити роботу, адже це був саме той інцидент, який *зачепив за живе кожного* й на якого ми чекали ще в Караґанді. Упустити таку слушну нагоду було б для нас непрощенним гріхом.

Ми невеличкими групами розбрелися по всій *будплощадці* аби вгамувати тих, що вже працюють. Люди слухали нас, погоджувалися, але вслухаючись в дудніння пневмомолотків, які не могли замовкнути всі нараз, знову приступали до роботи. Всі наші зусилля були марні. Нарешті мені спало на думку піти на компресорну станцію, яка постачала стиснене повітря для всього *Ґорстрою* й зупинити її. Всі пневмомолотки нараз стихли, й робота повсюдно припинилася. І на цей раз уже остаточно. В такий спосіб наше стихійне обурення переросло в організований виступ.

Керівництво *Ґорлаґу* принишкло. В нас уже ніхто не стріляє, ба навіть не погрожує. Але нас вирішили взяти голодом. На *Ґорстрой* не вивозять їжу один день, другий, третій.

Вранці третього дня до нас у супроводі підполковника Саричева та ще кількох старших офіцерів підійшов генерал-майор Панюков, який навмисне прилетів сюди із Красноярська. Він владно й самовпевнено зажадав, щоб ми негайно приступили до роботи, а він, мовляв, розслідує всі порушення законности, що тут трапилися.

Ми не погодилися з ним і заявили, що приступимо до

роботи тільки тоді, як з Москви до Норильська прибуде урядова комісія.

— Ви зриваєте державний плян! — почав погрожувати Саричев,— *Ґорстрой* уже три дні простоює! Це саботаж! Не хочете, то чорт з вами, не працюйте! Забирайтеся в свої зони й там дочікуйтеся комісії, а ми приведемо сюди інших робітників. Люди в нас є.

— Грицяк,— звернувся він до мене, щоб дати зрозуміти, що за все я буду нести відповідальність,— виводьте людей із *Ґорстрою!*

— Тут жодного зриву пляну немає,— відповів я,— давайте прикинемо: від закінчення війни (війну до рахуби не беремо) минуло вісім років. За весь цей час в'язні Норильська не мали ні одного вихідного дня. Виходить, що ми випередили графік будівництва більше як на чотириста днів. То ж про який зрив пляну ви нам говорите?

Саричев помовчав якусь мить і звернувся вже до всіх в'язнів:

— Забирайтеся до табору,— вмовляв. — Тут ви голодні, а там на вас чекає ваша пайка. Ідіть же!

Ми не йшли на жодний компроміс. Проте багато в'язнів почало все-таки схилятися до того, щоб вертатися до табору. Голод, як кажуть, не тітка. До того ж у курців вичерпалися всі запаси махорки, що ще більше дошкулювало їм аніж голод.

Щоб якось зарадити цьому лихові, на одному з будинків, що ми будували, було встановлено напис: *«Нас убивають і морять голодом!»*

Напис зробив своє: ще того самого дня нам привезли вечерю, однак ніхто вже до неї не приступав. Більшість в'язнів усе настирніше наполягала на негайному поверненні до табору.

Домовившись із в'язнями 5-ої зони, що будемо продовжувати боротьбу у таборі, ми розійшлися з ними.

У своїй, 4-ій зоні, ми застали таку картину. на знак солідарности з нами всі в'язні, що були в зоні, оголосили голодівку й також уже три дні проголодували. Ми

домовилися, що голодування припиняємо, але вранці на роботу не виходимо.

Адміністрація тріюмфувала. Вранці, буцім то нічого й не було, по всіх бараках пролунали електродзвінки, які сповіщали, коли якій колоні підходити до вахти. Зона ділилася на чотири колони. Першою підходила до вахти 1-ша колона, за нею друга і т.п. Я був у 4-й колоні, яка завжди підходила до вахти останньою. У нашому бараці, як то й було домовлено, ніхто до виходу на роботу не приготовлявся, й ми гадали, що так буде всюди. Але до мене прибігає один в'язень і каже, що перша колона виходить на роботу. Це вже був повний провал. Я побіг до вахти.

Побачивши, що за відчиненими воротами вже стоять 25-30 в'язнів 1-ої колони, а решта готові до виходу, я підходжу до старшого наглядача, який командував розводом, й несподівано для всіх прискіпуюсь до нього:

— А це що таке? — питаю вимогливим тоном. — Хто дав вам право випускати людей на роботу? Це що за самовправство? Ану зачиняйте ворота!

— А ви, барани, куди? — звернувся я до в'язнів. — На заріз? Марш усі по бараках, щоб і одної ноги тут не залишилося!

Усі розбіглися. Ті, що вже були за воротами, вернулися. Ворота зачинилися; розвід на роботу зірвався.

Електродзвінки впродовж багатьох років викликали в'язнів 4-ої зони на роботу й були замінниками команди: *вилітай без останнього!* Пролунав дзвінок і — всі на роботу! Так званих *відмовників* від роботи в Норильську не могло бути. Всі індивідуальні протести подавлювалися негайно та вкрай жорстоко.

Якось один в'язень 4-ої зони вирішив не виходити на роботу. А щоб його не випхали з бараку силоміць, ліг на нари роздягнений. Надворі тріскучий мороз. По закінченні розводу наглядачі стягнули його з нарів, виволокли надвір, запхали в *дерев'яний бушлат* — ящик для вивезення трупів — кинули туди його одяг і, вивізши за вахту, вивернули на сніг. Бідолашному не лишалося нічого іншого,

як похапцем одягнутися й піти у супроводі спецконвою на роботу.

Шість інших в'язнів, яких привели до лазні 5-ої зони під конвоєм, відмовилися одягатися та виходити з лазні, доки не побачать прокурора. Та замість прокурора вони побачили старшого сержанта, що став перед ними з автоматом у руках.

— Ось вам прокурор! — сказав сержант і розстріляв усіх шістьох на місці.

У такий спосіб у Норильську — й не тільки в Норильську — подавлювали будь-яку ідею протесту в самому її зародку. Всі спроби опору мали тільки неґативні наслідки.

Тому й не дивно, що в'язні, хоча й мимохіть, а все таки виходили із своїх бараків, тільки но пролунав зловіщий сигнал *вилітай!*

Люди збиралися на роботу в четвертий і п'ятий день нашого страйку. На шостий день ми вилучили дзвінки і ніхто з в'язнів навіть не ворохнувся, щоб вийти на роботу.

Керівництво табору підсилило зовнішню охорону, але до будь-яких рішучих дій не вдавалося. Тільки в п'ятій зоні адміністрація спробувала напустити на в'язнів озброєних кийками солдатів. Та солдати не вдіяли нічого й були відкинені назад. Тоді генерал Семенов зібрав усіх офіцерів Норильського ґарнізону й повів їх у зону. Офіцери йшли й стріляли перед собою в землю із пістолетів. Коли вони вже підійшли впритул до в'язнів, які стояли суцільною стіною, зав'язався кулачний бій. Офіцери також були відкинені назад. Спроби взяти в'язнів голими руками не вдалися. Внутрішній нагляд адміністрації ми цілком паралізували й розпоряджалися собою самі.

Користуючись з такого безконтрольного становища, ми поставили на сцені табірного клюбу п'єсу Тараса Шевченка «Назар Стодоля». Ця п'єса була підготовлена ще перед початком страйку, але, побачивши прибрану до 1-ої дії сцену, начальник *культурно-виховної частини* заборонив її через те, що там, як він висловився, надто багато українського

патріотизму. Ця п'єса мала такий шалений успіх у всіх в'язнів, що її прийшлося ставити шість разів...

6-го червня в нашу зону зайшла група високопоставлених осіб. Один з них, у чині полковника, виступив уперед і сказав:

— Москві стало відомо про безпорядки, які чиняться тепер у Норильську, в тому числі і у вашій 4-ій зоні. Для того, щоб вияснити становище на місці, Москва вирядила сюди урядову комісію. Головою комісії назначений я — полковник Кузнєцов, начальник тюремного управління МВС СРСР, особистий референт Лаврентія Павловича Берії. Члени комісії: начальник конвойних військ МВС СРСР генерал-ляйтенант Серьодкін і представник від ЦК партії товариш Кисельов. Оскільки ми з усіма вами переговорити не зможемо, то пропонуємо виділити з поміж себе п'ятьох представників, які виклали б нам усі ваші претенсії. Ґарантуємо, що ніхто з ваших парламентерів не буде репресований.

Незабаром від кожної з найчисленніших національних груп табору було виділено по одному представникові. Українців представляв я, росіян — Володимир Недоростков, білорусів — Григорій Климович; прізвища литовського та латвійського представників мені невідомі.

Тимчасом біля вахти і, задля більшої безпеки, поблизу сторожевої вишки вже стояв накритий червоним покривалом стіл, за яким сиділи члени Московської комісії враз із своїм секретарем.

Ось і ми повільно, руки назад, підходимо до стола. Один із членів комісії, якого Кузнєцов назвав товаришем Кисельовим, справляє на мене пальцем і питає: «Прізвище? Прізвище?» Я не відповідаю, тільки дивлюся на свій номерний знак. Кузнєцов зрозумів натяк і каже: «Навіщо тобі прізвище? Не бачиш номера У-777? Оце і все його прізвище.» А повернувшись до мене, додав: «Та нічого. Ми здіймемо з вас ці номери; вони не потрібні ані вам, ані нам. Сідайте й оповідайте. А, до речі, ви самі прийшли, чи вас народ прислав?»

Я показав рукою на в'язнів, що стояли на відстані

тридцяти-сорока метрів суцільною стіною, й сказав: «Запитайте».

— Ну добре, добре, віримо,— сказав Кузнєцов, визнаючи нас повноправними представниками. — Говоріть, ми слухаємо.

Тут до столу підійшов генерал Семенов; я заявив, що в його присутності ми говорити не будемо.

— Семенов! — гримнув на нього Кузнєцов,— а ти чого тут став? Ану забирайся геть звідси!

Я почав з кричущих фактів порушення законности, що мали місце ще в 1946 році. Збагровілий від люті Кузнєцов перебиває мене:

— Про що ви нам розповідаєте? Ви самі, коли сюди приїхали?

— Ще й року нема,— відповідаю,— але я кажу вам те, на що мене уповноважили люди, що он стоять перед вами. Це вони вам кажуть.

Більше Кузнєцов не перебивав мене, а я, виповівши всі скарги, продиктував йому наші вимоги, які звучали приблизно так:

1. Припинити розстріли та всі інші прояви свавольства в тюрмах і таборах.

2. Замінити все керівництво *Ґорлаґу*.

3. Скоротити робочий день в таборах *Гулаґу* до 8 годин.

4. Ґарантувати в'язням вихідні дні.

5. Поліпшити харчування в'язнів.

6. Дозволити листування та побачення з рідними.

7. Вивезти з Норильська на материк усіх інвалідів.

8. Зняти з бараків замки та ґрати, а з людей — номерні знаки.

9. Скасувати рішеня так званого *Особого совещания*, як неконституційного органу.

10. Припинити тортури на допитах та практику закритих судових процесів.

11. Організувати перегляд особових справ усіх політв'язнів.

На закінчення переговорів Кузнєцов сказав, що він доведе до відома уряду всі наші вимоги і, запевнивши, що стріляти в нас більше не будуть, запропонував нам вийти на роботу. Ми погодилися.

Опісля Кузнєцов провів подібні переговори з представниками 5-ої, 6-ої та 1-ої зон *Ґорлаґу*. На свій превеликий подив він виявив, що хоча й суворо ізольовані, всі зони виступили з однаковими заявами та вимогами.

Інакше повелася 3-тя, каторжна, зона. В'язні цієї зони не визнали повноважень комісії й не вступали з нею в жодні переговори.

Незвичайно стійкими в цій нерівній боротьбі виявилися жінки 6-ої зони, яких нараховувалося там понад шість тисяч. На додаток до страйку вони оголосили голодівку й до приходу комісії проголодували шість днів.

9-го червня всі зони, за винятком 3-ої, приступили до роботи.

Того ж самого дня Кузнєцов зачитав нам, що уряд розглянув наші заяви й постановив:

1. Замінити керівництво *Ґорлаґу*.
2. Скоротити робочий день до 8-ми годин.
3. Ґарантувати вихідні дні.
4. Дозволити в'язням відсилати по два листи на місяць і мати побачення з рідними.
5. Зняти з бараків замки й ґрати, а з в'язнів — номерні знаки
6. Вивезти з Норильська всіх інвалідів.

— Крім того,— сказав на закінчення Кузнєцов,— радянський уряд запевнив, що згодом буде переглянено всі особові справи засуджених.

Такою великою перемогою закінчився перший етап нашої боротьби, яка за своїм розмахом і значимістю вийшла далеко за межі звичайного страйку.

У

ВІДНОВЛЕННЯ БОРОТЬБИ

Ми високо підняли голови, а наші карателі похнюпилися. Як не є, а обіцянка замінити всю адміністрацію табору не пророчила для них нічого доброго. Та й справді, незабаром нас повідомили, що генерал-майора Семенова знято з посади начальника управління й призначено його заступником. Новим начальником призначено генерал-ляйтенанта Царьова. Крім цього нам сказали, що ст. ляйтенант Ширяєв і старшина Бейнер, яких ми звинувачували в багатьох убивствах в'язнів, сидять уже в тюрмі.

Та це все робилося так, про людське око, й тому ми не могли заспокоїтися. Ми добре знали, якою буде наша доля після того, як комісія повернеться назад до Москви, а ми знову опинимося віч-на-віч із старою адміністрацією.

Комісія, одначе, не квапилася покидати Норильськ. Третя зона каторжників усе ще чинила опір. Розлючений Кузнєцов пробує зморити каторжників голодом. У зону перестали завозити продукти, перекрили воду. В'язні вирішили повідомити про це цивільне населення міста. Знайшовся в'язень Миколайчук Петро, який зумів вилити з олова друкарський шрифт. Шрифт цей було набрано в короткий текст і закріплено в відповідних рамках. Люди позносили всі свої запаси паперу; почалося друкування летючок. Перша серія летючок повідомляла населення міста про те, що в'язнів морять голодом, не дають води.

Летючки розкидалися по місті в дуже ориґінальний спосіб. Для цього було зроблено сім паперових зміїв, які, підіймаючись угору, несли з собою по 300 летючок кожний. Летючки підв'язувалися під змія скручені в трубку й перев'язані ниткою. З-під нитки звисав запалений ватяний ґніт. Коли змій підіймався на свою висоту, ґніт догоряв, перепалював нитку, й тоді летючки розсипалися в усебіч. Далі вітер розносив їх по всьому місту і навіть далеко поза місто.

Коли змії підіймалися вгору, конвоїри стріляли в них. Траплялися й попадання, але вони нічого зміям не шкодили. В такий спосіб на місто було випущено коло сорока тисяч летючок. У місті були організовані спеціяльні комсомольські бриґади, які мали своїм завданням визбирувати летючки.

Проте вже перша серія летючок зробила свою справу: в зону завезли продукти, пустили воду.

Заохочені перемогою в'язні 3-ої зони щодня повідомляли населення міста про стан своїх справ та про свої вимоги перед урядом.

Але Кузнєцов не міг зосередити всю свою увагу лише на 3-ій зоні, бо боявся, що інші зони знову можуть повстати; на цей раз уже на знак солідарности з каторжниками. Тому він вирішив вчинити розправу над ініціяторами й активістами опору в тих зонах, що вже припинили боротьбу, і тільки тоді взятися за каторжників.

Тим часом із Москви прибуває до Норильська помічник генерального прокурора, державний радник II рангу Вавілов.

Розправа почалася в такий спосіб: 22 червня із 3-ої зони в четверту переводять «з господарських міркувань» сімсот в'язнів. Етапний список було складено так, що до нього, крім звичайних, незамічених в'язнів, входили всі ті, що підлягали негайній ізоляції. Провадили в'язнів, як звикле, під конвоєм, але не всіх разом, а окремими групами по сто чоловік у кожній. І повели їх навпростець через тундру. Посеред тундри, у видолинці, так, щоб нізвідки не видно було, першу групу зустрічає полковник Кузнєцов разом із членами своєї комісії та групою офіцерів і наглядачів *Ґорлаґу*. З групи відокремлюють п'ятьох в'язнів і під спецконвоєм відводять їх у невідомому напрямку. Решту приводять у нашу, 4-ту зону. Через таку процедуру відсіву пройшли всі сім груп в'язнів, що прийшли до нас із 3-ої зони.

У такий спосіб, розправа, якої ми сподівалися аж після того, як Московська Комісія покине Норильськ, почалася не тільки в присутності Комісії, але й під її безпосереднім керівництвом. Ми зрозуміли, що то був тільки початок, що

такий відсів неминуче відбудеться в усіх зонах і чомусь були певні, що розправа над нами буде «мокрою».

— Їх усіх перестріляють! — звернувся я до в'язнів, що прибули із 3-ої зони. — Ми мусимо їх рятувати! Давайте зробимо так: ви підходите до вахти й вимагаєте, щоб вам повернули всіх назад. Якщо їх не повернуть — ви не виходите на роботу, а ми, на знак солідарности з вами, також не вийдемо. Треба дати їм відчути, що з нами не можна робити все, що їм лише заманеться.

На жаль, в'язні 3-ої зони відхилили мою пропозицію. Мабуть, їхнє ставлення до цієї проблеми зумовлювалося насамперед інстинктом самозбереження. Тепер, коли над їхніми головами буря вже пролетіла й не зачепила їх, вони воліли принишкнути, щоб чого доброго, знову не накликати на себе біди. Ніхто вже не хотів важити своїм життям.

Ми, хоч-не-хоч, приготувалися до виходу на роботу, але ще очікували приходу з роботи нашої першої зміни. Та раптом по всіх бараках затріщали дзвінки, забігали наглядачі, квапно підганяючи людей до вахти.

Я пішов до вахти, а кілька в'язнів вилізло на дах найвищого бараку, щоб простежити, що діється на *Ґорстрою*, де працює наша перша зміна.

Ворота вахти вже відчинені; біля них стоїть начальник зони ст. ляйтенант Власов.

— Це що таке, Власов? — питаю його.

— Як то що? Звичайний вивід на роботу,— відповідає він.

— А чому ви його передчасно починаєте?

— Це не передчасно. Вам уже пора виходити.

— А ви знаєте, що після того, як у нас запроваджено восьмигодинний робочий день, ми виходимо на роботу тільки тоді, коли з роботи приходить перша зміна?

— Перша зміна вже йде. Ви з нею зустрінетеся.

Тим часом спостережники з даху повідомили, що з *Ґорстрою* ще ніхто не виходив.

— Неправда,— заперечив я Власову. — З *Ґорстрою* ще ніхто не виходив. Отож знайте, що поки в зону не зайде наша перша зміна, ми на роботу не вийдемо!

Власов пішов до телефону, а я залишився чатувати біля вахти. З даху прийшло чергове повідомлення: з *Ґорстрою* вийшла група в'язнів, приблизно сто чоловік, і направилася в тундру.

До мене підходить Власов і каже:

— А тепер ваші вже йдуть. Виходьте й переконаєтеся, що це правда.

— З *Ґорстрою* вийшло сто чоловік, і їх попровадили не до табору, а в тундру,— кажу я Власову. — Я вам ще раз заявляю, що ми не вийдемо на роботу доти, доки не побачимо їх усіх отут і не переконаємося, що ні з ким нічого поганого не трапилося.

Побачивши, що першу групу людей конвой попровадив у тундру, решта в'язнів першої зміни відмовилася вийти з *Ґорстрою*. У такий спосіб плян відсіву в'язнів 4-ої зони не тільки провалився, але й викликав нову хвилю організованого протесту.

Незабаром група в'язнів, яку з *Ґорстрою* попровадили в тундру, підійшла до вахти. Це була остання спроба адміністрації табору виправити становище.

— Ну, ось, Грицяк,— каже Власов. — Люди прийшли; виходьте на роботу!

— Прийшло сто чоловік,— відповідаю я,— а на роботі понад дві тисячі. Де решта?

— Нас не сто,— почувши мою розмову з Власовим, обізвались із-за воріт в'язні,— сімох від нас забрали в тундрі.

— В такому разі,— заявив я Власову,— наша розмова скінчилася. На роботу ми не вийдемо, доки ви не повернете нам тих сімох, що так по-бандитськи від нас викрали.

А обернувшись до в'язнів, що з'юрмилися неподалік, я пояснив їм усю ситуацію й порадив відійти від вахти й не виходити на роботу.

Ми всі розійшлися. 93 чоловіка першої зміни зайшли в зону. Почався другий етап нашої боротьби за право жити. Разом з нами відновили свою роботу в'язні 5-ої чоловічої та 6-ої жіночої зон.

Ті в'язні першої зміни, що ще залишилися на *Ґорстрою*, згодилися врешті решт вернутися до табору, але з умовою, що їх не будуть провадити окремими групами, а усіх разом.

Ми якось інтуїтивно відчували, що боротьбу доконче треба продовжувати, що наші досягнення не стійкі, що поступки, на які так легко пішла Москва, були тільки відтяжним маневром, за яким неминуче наступить розправа та новий закрут режиму.

До цього нам не бракувало прецедентів. Ми добре знали, що будь-яка спроба організованого чи індивідуального протесту кінчалася для тих, що протестували чи скаржилися, трагічно. Між нами ходили чутки про те, що в одному із таборів, що біля Салехарду, за спробу організованого протесту було розстріляно чотириста чоловік.

А мій близький земляк — Борис Горбулевич розповів нам, що у 1947 році в одній із зон, т. зв. *Івдельлаґу*, трапилася така історія:

Колишній полковник червоної армії,— в'язень Вишняков, якось висловив своє обурення проти свавольства та наруги над в'язнями з боку табірної адміністрації. Його негайно схопили й посадили під слідство. Разом з ним під слідством опинилося ще 29 колишніх армійських офіцерів і два в'язні, що не були причетні до армії. Одним із цих двох останніх і був Борис Горбулевич. Уся ця група, керівником якої вважався полковник Вишняков, звинувачувалася в тому, що вона підтримувала зв'язки з іноземною розвідкою й мала своїм завданням не більше й не менше, як повалення радянської влади. *Плян* повалення був украй простий: група Вишнякова організує напад на охорону своєї зони, роззброює її і роздає зброю в'язням. Озброєні таким чином в'язні нападають на сусідні зони, знову роззброюють охорону, озброюють визволених в'язнів і тоді вже об'єднаними силами захоплюють місто Свердловськ. У Свердловську Вишняков проголошує тимчасовий уряд, організує похід на Москву і — крапка!

Про *плян* Вишнякова негайно повідомили Москву. Перед слідством поставлене завдання якнайшвидше домогтися

зізнання всієї групи. Слідство виконало своє завдання з честю: усі 32 в'язні не тільки призналися до вини, але й вказали, де, коли й від кого отримали завдання.

Оскільки вистояти перед напором слідства ніхто не міг, усі вирішили «зізнатися» й навмисне плели такі нісенітниці, щоб потім, під час судового розгляду справи, можна було все заперечити й поставити слідство в дурне становище.

Так полковник Вишняков пригадав собі епізод з одного детективного роману й використав його для свого зізнання. Він назвав ресторан у місті Ґданську та прізвище аґента, що дав йому там завдання. Назву ресторану та аґента він узяв із роману.

Інший в'язень, колишній кур'єр Комінтерну, Трибрат назвав прізвище та віденську адресу таки реальної особи — генерального секретаря австрійської компартії, якому він, Трибрат, постачав у свій час комінтернівську пошту. В такий спосіб голова австрійських комуністів перетворився, принаймні в зізнаннях Трибрата, на аґента ЦРУ.

Слідство закінчилося. Із Москви в Івдель приїхала спеціяльна комісія, щоб на власні очі побачити цих небезпечних бунтарів.

Нарешті розпочався суд. Але, на превелике здивування підсудних, суд визнав усі їхні попередні зізнання достовірними й прийняв їх за основу. Усіх було засуджено на 25 років позбавлення волі (розстріли були тоді скасовані).

Ну, а що буде нам тепер, коли ми сколихнули весь Норильськ і кинули виклик самій Москві?

Та що б нам ні загрожувало, ми вирішили боротися скільки вистачить у нас сил. Першим кроком у нашій відновленій боротьбі було проголошення жалоби по тих, кого від нас забрано на розправу. На знак цієї жалоби на дахах двох найвищих бараків було встановлено по одному чорному прапорові. На бараках 5-ої зони теж з'явилися чорні прапори.

Ці прапори дратували адміністрацію більше, ніж сам факт нашого невиходу на роботу. Не сподобались вони й багатьом в'язням. До мене почало підходити багато в'язнів із

запитом, що означає чорний прапор. Я пояснював, що це знак жалоби по тих, кого від нас забрано, й водночас символ нашого скорботного життя. Мені заперечують:

— Це прапор анархістів. Ви що, анархію проголошуєте? Траурний прапор — червоний з чорною облямівкою!

— Анархісти мають на своєму прапорі зображення черепа із схрещеними кістками,— відбивався я. — А червоний прапор з чорною облямівкою — це більшовицький прапор. Ми під таким прапором стояти не будемо. Наш прапор чорний, як і чорне наше життя.

Так і не дійшовши згоди, ми поділилися на дві групи: перша — за чорний прапор, друга — проти нього. Та це були тільки зовнішні ознаки наших різнобіжностей, коріння яких було приховане багато глибше. До групи, що виступала проти чорного прапора, входили в'язні, котрі противилися продовженню боротьби, бо вважали, що цим самим ми тільки підсилимо гнів Москви й накличемо на себе ще більшу біду.

Групу цю очолив Іван Кляченко-Божко. Був це старий чоловік, колишній комуніст, що на той час уже відбув 21 рік ув'язнення (такі одиниці траплялися тоді ще дуже рідко). Його широко знали й поважали всі в'язні нашого табору. За 21 рік свого ув'язнення Кляченко-Божко багато чого бачив, а тому мав усі підстави не вірити в успіх будь-якої боротьби. Оскільки ця група була незначною, вона обмежилася статусом опозиції.

Невдовзі між мною і Кляченком відбулася така розмова:

— Для чого ти все це робиш? — питає мене Кляченко.

— Для того, щоб перешкодити їм доконати тих, кого від нас уже забрали, та щоб застерегти їх проти дальших репресій супроти нас. Ми мусимо переконати їх, що при будь-якій спробі додаткового натиску на нас, ми знову повстанемо.

— Вони перестріляють нас усіх і тоді вже будуть певні, що жодного повстання більше не буде.

— Не перестріляють! — зопалу відрубав я.

— А що, посоромляться? Хіба ти не чув, що сталося в

Східному Берліні? Та там передавили танками німецьких робітників на очах у всієї Европи, а тут, на безлюдному Таймирі, вони посоромляться стріляти в своїх власних політичних в'язнів? Ти думаєш, що кажеш?

— Не посоромляться й не побояться,— відповідаю,— ми знаємо, на що вони здатні. Але я ще раз кажу, що ми тому й повстали, щоб припинити розстріли, а не викликати їх. Я нікого силоміць під кулі не поведу і до того, щоб у нас стріляли, не допущу. Та поки що ми не маємо жодних підстав боятися й капітулювати.

Кляченко лишився невдоволений з нашої розмови, і ми холодно розійшлися.

Мене покликали до вахти. Я пішов разом з Володимиром Недоростковим. В зону зайшли Кузнєцов з Вавіловим у супроводі членів Московської комісії та старших офіцерів Управління *Ґорлагу.*

— Ви що! — гнівно кинув Кузнєцов. Так мене зустрічаєте? Дякую! Я домігся таких великих полегшень для вас, я домігся, що радянський уряд пообіцяв переглянути всі ваші особові справи. А ви так віддячуєте мені? В яке становище ви мене ставите?

Після цього загального вступу він звернувся до нас з Недоростковим:

— Чого ви ще хочете?

— Хочемо, щоб нам вернули всіх, кого від нас забрано, бо маємо всі підстави побоюватися, що ви взяли їх на розстріл.

— Звідки ви таке взяли? — втрутився Вавілов. — Ану скажіть по правді, ви чули тут хоч один постріл з того часу, як сюди приїхала Московська комісія?

— Ні, не чули. Але поясніть нам, чому ви нападаєте на людей в тундрі й забираєте їх невідомо куди?

— Їх узяли на етап,— пояснює Кузнєцов. — Адміністрація табору завжди має право це робити.

— Ми не сьогоднішні й знаємо, як проводяться етапи. На етап беруть людей із зони, а не нападають на них у тундрі.

— Ми вас запевняємо, що з ними нічого поганого не трапилося. Виходьте на роботу!

— Тоді верніть їх нам, і ми підемо.

— Ми ще раз запевняємо вас,— каже Кузнєцов,— що вони в повній безпеці. Ось перед вами помічник генерального прокурора. Він і прийшов сюди, щоб прослідкувати, аби в Норильську не було порушень соціялістичної законности. А кого нам треба, того візьмемо, на це ми маємо повне право.

— В такому разі,— кажу я,— ми йдемо на компроміс. Давайте зробимо так: ми виділяємо вам свою делеґацію, яка поїде разом з вами й подивиться, де ті люди й яке їхнє становище. Коли делеґати повернуться й запевнять нас, що все в порядку, а ви від себе пообіцяєте не робити більше такого, тоді ми організовано виходимо на роботу.

Кузнєцов не прийняв мою пропозицію і вибрався за зону.

Тепер він постановив залишити нас без води, яка постачалася в зону із тундри водонасосною станцією. На станції постійно чергував один в'язень, якого охороняли два конвоїри. І ось, під час чергування в'язня, що носив величне прізвище Лев, до нього підходить офіцер й наказує перекрити воду. Лев категорично відмовляється. Офіцер погрожує. Тоді Лев каже офіцерові: «А ви подумали, що може статися, як ми перекриємо воду? В зоні негайно виникне пожежа. В'язні поспалюють усі бараки. Хто тоді відповість за це? Якщо ви берете всю відповідальність на себе, то напишіть це в журналі, і тоді я виконаю ваш наказ.»

Офіцер вернувся ні з чим.

На перший погляд могло здаватися, що Лев поступив цілком логічно й нічого надзвичайного в його вчинку немає. Насправді ж, це був великий героїчний вчинок, оскільки Лев добре знав, у яких він руках знаходиться і що за таку зневагу до конвойного офіцера він міг бути розстріляний на місці.

Я був знайомий з цим чоловіком і знаю, що він був поляк, родом із Житомира, студіював у Київському університеті ім. Тараса Шевченка. Оце й усе про нього. Про інших героїв я й того не знаю. Хіба ж то не герої були, що пікетували вахту, щоб не пустити в зону наглядачів, конвоїрів чи офіцерів?

Вони постійно стояли там на відстані 15-20 метрів від направленого на них дула кулемета, яке будь-котрої хвилини могло заплювати смертоносним вогнем. І все-таки вони стояли!

Інші, обачніші, перестрівали мене на кожному кроці й запитували, чого ми ще домагаємося, чому в нас чорні прапори і чи варта вся ця боротьба того, щоб нас перестріляли.

— Варта! — відповідав я. — Ми й повстали для того, щоб припинити розстріли, а не викликати їх. Хто може сказати, скільки тисяч нашого брата вже лягло під Шмітиху ні за що ні про що? Смерть так чи інакше щодня чигає на кожного з нас. Чому ж ви, що не боїтеся вмирати поодинці, боїтеся вмерти разом? А зрештою, ніхто нікого не примушує вмирати. Якщо я побачу, що настав критичний час, ми припинимо боротьбу, і ніяких розстрілів не буде.

Я знову пішов до вахти, бо зв'язківець повідомив, що мене кличе Власов.

Він стояв на порозі відчинених прохідних дверей, навмисне вичікуючи там, щоб я якомога ближче підійшов до нього. Але я зупинився на безпечній відстані — по боках охоронці — й запитав, чого він хоче.

— Ходи зі мною в штаб,— кивнувши головою, сказав Власов,— з тобою хоче говорити Вавілов.

— Нехай зайде сюди.

— Він не може, бо щось нездужає.

— Жаль,— кажу,— та нічого страшного нема. Як видужає, нехай приходить, я почекаю.

А тим часом конвоїри, що охороняли Лева на водонасосній станції, сказали йому: «Ну, незабаром цьому всьому буде кінець. Ваш керівник арештований. Його покликали до штабу нібито на переговори, а він, дурень, гадав, що з ним і справді хочуть говорити, та й пішов. Та тільки-но він переступив поріг вахти, його схопили, закували в наручники і — в машину. Тепер ви вже й двох днів не протримаєтеся.»

Таку чутку Кузнєцов пустив поміж солдатами мабуть

тому, що був певний, що цей плян йому вдасться. А вимученим і стривоженим солдатам треба було якнайшвидше подати хоча якусь надію, щоб підтримати їх на дусі.

Ми теж не лишали солдатів поза своєю увагою і перекидали їм записки, в яких пояснювали, хто ми й чого домагаємося та закликали, щоб вони в нас не стріляли.

На таких зіпсованих солдатів командування вже не могло покладатися, і вони всі були замінені іншими.

Ця заміна насторожила нас. Нові солдати, які зовсім нас не знали, були для нас дуже небезпечні.

Внаслідок цієї заміни почала зростати й активізуватися опозиція. Мені доповіли, що литовці, білоруси й навіть частина українців, які пішли за Кляченком, погрожують організовано вийти на роботу. Сумно, але — факт!

Я відшукав Кляченка, що лежав тоді в своєму бараці на нарах. Побачивши мене, він запитав:

— Ти чого прийшов?

— Хочу поговорити з вами.

— А я не маю про що з тобою говорити й не хочу Забирайся геть!

Я вийшов від нього й зустрів білоруса Климовича.

— Гріша,— кажу до нього,— я хочу з тобою поговорити.

— А я не маю про що з тобою говорити,— була відповідь.

До литовців я вже не пішов...

Так ми остаточно поділилися на два протилежні табори: прихильників і противників продовження боротьби. Та прихильників усе ще було набагато більше.

Тепер ми почали сподіватися, що солдати можуть вдертися в зону й вступити з нами в кулачний бій, як це було в п'ятій зоні, й приготувалися до оборони.

Перед лицем навислої небезпеки в людей дуже загострилося почуття кровної єдности й усі почали тісно згуртовуватися в національні групи. Однак це не означало, що ми подробилися. Зовсім ні.

До мене підходять три естонці й кажуть:

— Ми — естонці. У цей небезпечний для нас час ми хочемо бути з усіма разом. А тому хочемо, щоб ви детально інформували нас про всі ваші переговори з Кузнєцовим та про стан наших справ у цілому. Ми також хочемо, щоб ви, в разі потреби, сміло покладалися на нас. Нас небагато, але майже всі — колишні естонські офіцери. Запевняємо вас, що ми виконаємо все, що ви від нас зажадаєте. Просимо не забувати за нас. А оце наш представник, через якого ми будемо підтримувати з вами постійний контакт.

Так само поступили латиші, поляки та німці. З іншими національними групами я був у особистому контакті від самого початку.

Після всього до мене підійшла ще одна делеґація для встановлення контакту.

— Ми — німці,— сказали вони.

Я видивився на них і пояснив, що це якесь непорозуміння, що німці в мене вже були, і я з ними в контакті.

— Хто ж би то міг у вас бути? — запитали здивовані німці.

Коли я пояснив їм, вони розсміялися:

— Та які ж то німці? То германці. Справжні німці — це ми, російські німці.

У такий спосіб кожна національна група виявляла своє бажання спільно продовжувати нашу боротьбу.

Але водночас консолідувалися й опозиційні групи. Вони чимраз настирливіше вимагали припинення боротьби. З'явилися летючки із закликом до в'язнів здаватися. До цього всього адміністрації вдалося поширити між в'язнями вигадку, що «безпорядки» в Норильську викликали українці для того, що хочуть скористатися з нагоди й відірвати від Росії радянське Заполяр'я й прилучити його до України. Безглуздо? Так. Але чим безглуздіша вигадка, тим важче її заперечувати.

Тим часом українцям було зроблено натяк, що вони можуть змити з себе цю пляму, якщо самі зліквідують свого керівника.

Ми здогадувалися, що ці чутки адміністрація могла поширювати між в'язнями за посередництвом лікарок, яким не тільки не забороняли заходити до лікарні, але й ґарантували їм повну безпеку.

Кузнєцов знову зайшов у зону й покликав мене. Я знову пішов разом з Недоростковим.

— Хто вас уповноважував? — глузливо запитав Кузнєцов. — Хіба ж ви можете бути представниками трудового народу? Ану, покажіть ваші руки, які на них мозолі?

Я свої руки йому не показав, а Недоростков якось відрухово витягнув свої вперед. Недоростков був інвалідом, мав слабе серце, і до роботи не ходив; руки в нього були м'які та гладкі.

Кузнєцов подивився на них і знову почав:

— Ну які ж ви трудівники? На ваших руках навіть мозолів немає. Тепер мені вже все зрозуміло: народ хоче працювати, але то Грицяк утримує його на ножах. Ми ще поговоримо з народом і без Грицяка.

Я підняв поли свого *френча* й сказав:

— Дивіться, де в мене є ножі? А якщо хочете говорити з народом, то будь ласка, ідіть туди ближче й говоріть. Якщо народ виявить бажання йти на роботу, то нехай іде. Тримати його ніхто не буде.

Кузнєцов не виявив найменшого бажання наблизитися до в'язнів, що стояли юрмою на відстані 30-40 метрів від нас. Ст. ляйтенант Власов поглянув на Кузнєцова, потім перевів свій погляд на мене й сказав:

— Ану ходімо! Я піду й поговорю!

Наблизившись до в'язнів, Власов запитав слабким і дещо тремтливим голосом:

— Ну що, хлопці, підемо на роботу?

— Поки до Норильська не прибуде генеральний прокурор, ніхто на роботу не вийде,— заявив йому, як я пізнав по голосі, Степан Венгрин.

От бачиш, Грицяк, як воно складається? — уже сміливіше заговорив Власов,— комусь одному потрібний генеральний прокурор, а п'ять тисяч не виходить на роботу. Пускай їх, нехай ідуть; люди хочуть працювати.

— Працювати? -- хором відізвались в'язні. — Самі працюйте. Ми вже досить на вас напрацювалися. Ви мозолів наших питаєте? А яких вам ще мозолів треба? Кривавих? Кровопивці ви погані!

Кузнєцов із свитою миттю вибрався за вахту, а Власов спочатку боязко позадкував, а потім обернувся й теж подався до вахти.

Ми відчували, що Кузнєцов уже вичерпав своє терпіння, та й Москва мабуть не гладила його по голівці за те, що так довго з нами церемониться. Ми знали, що кінець нам близько, але здаватися не хотіли. Нам було приємно, що ми примусили Москву числитися з нами.

Хоча ми поверхнево виглядали одностайними, всередині між нами ні на мить не вщухали дебати: продовжувати боротьбу чи припиняти?

Деякі в'язні запитують мене:

— Що, вже виходимо на роботу?

— На яку роботу? Хто вам таке наговорив?

— Кляченко. Ми Кляченка знаємо давно, а вас ще дуже мало. Кляченко каже йти на роботу, а ви — ні. Кого нам слухати?

— Слухайте кого хочете,— відповідав я, бо бачив, що вони тому й питають, що охотніше послухали б Кляченка.

Такого роду розмови між мною та багатьма в'язнями ставали все частішими. Деякі в'язні почали ставитися до мене навіть дуже аґресивно, а деякі запитували:

— Ну добре, спочатку ми повстали проти розстрілів і вимагали приходу Московської комісії. Комісія прийшла, розглянула наші скарги, дала великі полегшення... то що ми ще можемо вимагати?

Тим часом група високоосвічених в'язнів написала звернення в'язнів 4-ої зони *Ґорлаґу* до Президії верховної Ради СРСР, Ради міністрів СРСР та ЦК КПРС.

Звернення починалося критикою суспільно-економічної формації, за якої створилися найсприятливіші умови для придушення всіх основних прав і свобод людини. Далі висвітлювалося становище політв'язнів у тюрмах і таборах Гулаґу, й нарешті було повторено й розширено наші вимоги, які ми вже ставили перед Комісією усно. У цьому зверненні були чітко поставлені вимоги припинити по всій країні практику закритих судів та катування людей під час слідства, скасувати всі рішення т.зв. ОСО або «трійки», як неконституційного органу, припинити свавільні розстріли в тюрмах і таборах і, нарешті, переглянути особові справи всіх політв'язнів.

Проте, незважаючи на таку відверту критику існуючого ладу та на протести проти утисків, що ми їх постійно зазнавали, ми не поставилися ворожо до центрального уряду, бо сподівалися, що після смерти Сталіна наново утворений уряд сам попробує вивести країну на рівну дорогу. Тому ми й заявили Урядові: «Наша мета — свобода»... і «Ми хочемо, щоб з нами розмовляли не мовою кулеметів, а мовою батька й сина». Закінчувалося ж звернення перестorогою урядові: «Якщо всі наші вимоги не будуть виконані, ми продовжимо тактику нинішнього дня, де б ми не були!»

Тепер треба було якось зачитати це звернення перед усіма в'язнями й домогтися його схвалення. Однак скликати мітинґ я не міг зважитися, бо побоювався, що мої противники можуть його зірвати. Але на все є спосіб. Я сказав двом молодим хлопцям винести із приміщення клюбу стіл і переносну трибуну, встановити все це на помості перед дверима бібліотеки; стіл накрити коцом, поставити склянку з водою, а самим уступитися. Свій плян виявив тільки Володимирові Недоросткову.

Коли спорудження цієї імпровізованої трибуни було закінчене, я замкнувся в приміщенні клюбу, через вікно якого стежив за поведінкою в'язнів. Люди дуже швидко зійшлися, немов би їх тягнула сюди якась непоборна магнетична сила. Усі ж бо зрозуміли, що має статися щось дуже важливе: хтось

буде говорити. Невідомо тільки, хто саме: може й сам Кузнєцов?

На той час у нашій зоні налічувалося 5221 чоловік. І напевно не було такого, що не прийшов би сюди, щоб самому послухати, про що тут буде йти мова.

Коли, таким чином, збір закінчився, я вийшов із клюбу й разом з Недоростковим, що вже чекав на мене, піднявся на поміст. Недоростков відкрив мітинґ і надав мені слово.

— Дорогі друзі! — почав я. — Усе те, що відбувається нині в Норильську, не є якоюсь окремою, ізольованою справою, а частиною великої боротьби всього радянського народу за свою гідність та людські права...

Люди немов би перетворилися на саму увагу. Усі стояли мовчки й напружено, немов закам'яніли. Виступати було дуже легко. Видно було, що всі пильно слухають. Ця мертва тиша й напруженість була викликана двома факторами: поперше, кожний хотів почути щось нового і, подруге, усі побоювалися, що конвой може не потерпіти такого великого скупчення людей і відкрити по нас вогонь.

І треба ж було статися, щоб у час найбільшого напруження хтось із в'язнів несподівано й майже пошепки застеріг мене:

— Ховайся, стріляє!

Сталося непоправне: всі в'язні в одну мить впали долілиць на землю. Паніка передалася навіть солдатам, що стояли гуртом коло колючих дротів, і всі пустилися навтікача. Та й я сам розгубився й не знав, як поступити: чи й самому заховатися, чи може якось попробувати виправити становище?

Я покладав на цей мітинґ дуже великі надії, бо чомусь був певний, що він згуртує нас, що тут ми зможемо подолати всі наші розбіжності. Я й підходив так обережно до скликання цього мітинґу, щоб його ніхто не міг зірвати. А тепер? Усе пропало.

Щоб якось виправити становище, я зійшов із помосту й попробував підняти на ноги одного-двох в'язнів, щоб інші,

побачивши їх, і собі повставали. Однак це мені не вдалося зробити — люди мов попримерзали до землі. Я вертаюся на поміст, стаю на своє місце і, спершись ліктем на трибуну, почав спокійно дивитися, що з цього всього вийде.

Нарешті, деякі в'язні, що були в задніх рядах, почали один по одному вставати й втікати до бараків. Але інші, які й собі вже повставали, почали стримувати їх:

— Боягузи, ви куди? Ану вертайтеся всі!

Люди швидко втихомирилися й знову почали напружено чекати. Я продовжив свій виступ і тепер уже щасливо закінчив його. В'язні слухали з попередньою увагою та напруженням, немов би й нічого не було.

Коли я закінчив читати звернення, всі в'язні відповіли радісним *«ура!»* та підкиданням угору шапок. Усіх охопила така радість, немов би ми вже досягли своєї мети.

Як я сходив з помосту, до мене підійшов зв'язківець і подав якесь письмове донесення. Я читаю записку й краєм ока бачу, що один літній чоловік, з вигляду азієць, не зводить з мене свого погляду й все ближче підходить до мене. А коли я вже поклав записку до кишені, той азієць зняв із своєї сивої голови шапку, подав мені руку й сказав:

— Ну, дорогий брате, дозволь подякувати тобі за те все, що ти для нас зробив! — і міцно стиснувши мою руку, додав: «Я — китаєць.»

— Я — українець! — також міцно тиснучи його руку, відповів я.

За прикладом цього старого китайця пішло багато інших в'язнів:

— Я — естонець!

— Я — поляк!

— Я — німець!

— Я — білорус...

Мушу признатися, що й я не міг стримати своєї національної гордости й відповідав кожному, що я — українець.

Мої близькі знайомі та друзі вітали мене мовчки.

Останнім підійшов до мене Іван Кляченко-Божко. Він теж стиснув мою руку й сказав:

— Вітаю тебе! І хочу сказати тобі, що я знаю цей лад від його зародження, а тому можу сміло запевнити тебе, що від часу його встановлення в Росії, на її території такого вільного мітингу ще не було. Вітаю тебе!

Наша ворожнеча припинилася. Мої взаємини з Григорієм Климовичем теж стали якнайкращими.

Проте, цей мітинг мав і деякі негативні наслідки: деякі з моїх близьких знайомих почали боятися за мене, а деякі — уникати мене, щоб не накликати на себе якогось лиха. Один мій земляк, Степан С., викликав мене на тайну розмову. Мені здається, що я ще й досі пам'ятаю кожне його слово.

— Що ти робиш? — запитав він скрушно. — Ти знаєш, що тебе за це все розстріляють?

— Знаю.

— То чому ж ти себе не бережеш? Ти що, не знаєш, скільки нас уже винищено? Ні одна нація не потерпіла так, як ми. Нехай тепер інші трохи пожертвують собою.

— Я нікого на жертву не посилаю,— відповідаю йому. — А сам собою я маю право жертвувати. До того ж, що означає ще одне життя на тлі тих усіх втрат, що ми вже зазнали? Якщо ти побачиш, що я щось погане роблю — скажи, і я послухаю тебе.

— Ні, поганого я нічого не бачу, навпаки, все дуже гарно, але я боюся за тебе.

— Тепер уже нема чого боятися. Для того, щоб мене розстріляти, їм вистачить і того, що я зробив на *Ґорстрою*. А зараз я вже нічого не боюся, хіба що бездіяльности. Чим більше їм дошкулю, тим легше буде вмирати.

Іншу подібну зустріч я мав з двома латишами. Вони сказали мені таке:

— Ми бачимо, що з вами часто розмовляє один наш молодий білявий хлопець. Ми дуже вас просимо, не допускайте його до себе, женіть його геть. Ви не знаєте, що то за хлопець! Він — наша національна гордість і вся надія! Ми не можемо дозволити йому ризикувати собою, а за те, що він

так часто зустрічається з вами, його можуть розстріляти. Ми будемо вам дуже вдячні!

Я пояснив їм, що їх молодий земляк дає мені багато дуже корисних порад, що він мені багато допомагає і що я не маю жодних підстав відвертатися від нього. Проте я заспокоїв їх тим, що я розумію їхню стурбованість і що надалі постараюся уникати його, а про себе подумав: «Дорогі латиші! Ваша невеличка нація не загине ніколи, якщо ви так дбайливо піклуєтеся про своїх видатних людей!»

На другий день, це було, як мені здається, 29 червня, до мене підбігає зв'язковий від пікетників вахти й каже, що в зону зайшло начальство й прямує просто на людей. Пікетники не знають, що робити.

— Стати стіною й не пускати, — сказав я й сам направився до вахти. Раптом — автоматні постріли. Я побіг. По дорозі бачу в'язня з дуже закривавленим обличчям, що бігає поміж людьми й заспокоює:

— Браття, не бійтеся, вони стріляють холостими!

Та стрільба швидко припинилася, люди втихомирилися. Паніки не було жодної: всі й далі стояли на своїх місцях.

Інцидент цей виник так: коли Кузнєцов разом із своєю свитою наближався до людей, пікетники намагалися зупинити його окликами *стій!* Але він не звертав на це жодної уваги й підійшов ще ближче. Тоді один з пікетників не витримав і згаряча кинув каменем, який потрапив у голову полковникові Михайлову. Михайлов схопився за голову й теж згоряча скомандував: «Конвой, вогонь!» Солдати відкрили вогонь і поранили двадцять осіб. Убитих не було.

Кузнєцов відступив із свитою аж під вахту, звідкіля почав мовчки дивитися на нас. Ми, в свою чергу, мовчки дивилися на нього. Запала мертва тиша. Нарешті генерал Серьодкін не витримує тиші і, склавши рупором долоні, загукав.

— Радянська молодь! Кидай усе й переходь до нас!

В'язні вибухнули сміхом; посипалися дотепні й не дуже дотепні репліки. Коли вже всі втихомирилися, я гукнув до Серьодкіна:

— А чого ж ви так здалека розмовляєте зі своєю молоддю? Ходіть сюди й побалакаєте зблизька. Хто знає? Може радянській молоді й справді набридло вже тут, і вона охоче піде з вами?

— Та як я підійду? — тремтячим голосом відповідає Серьодкін. — Ось полковникові голову розбили, а мене ще вбити можуть!

Знову вибух сміху.

Комісія вийшла із зони, ми порозходилися. Я пішов до хірурга Омельчука, щоб довідатися про стан важко поранених. Один з них уже лежав на операційному столі. Хірург готувався до операції.

Виходячи з лікарні, я зустрівся з одним молодим німцем, якого супроводили два літні в'язні, також німці. Оскільки вони не знали добре російської мови, а я німецької, ми порозумілися російсько-німецьким суржиком. Ось майже дослівна наша розмова:

— О, як добре, що я вас зустрів,— каже молодий німець.

— Чим можу вам служити?

— Я чув, що тут є важко поранені. Це правда?

— Так.

— Я хочу дати їм свою кров. Не відмовтеся прийняти. Я — молодий, здоровий, а нічим більше допомогти вам не можу. Я дуже хотів би бути разом з вами, але, на жаль, в мене не вистачає на це ні відваги, ні мужности. Тому я дуже прошу вас, прийміть мою кров, аби я хоч у такий спосіб був причетний до вашої боротьби.

— В такому разі йдіть до лікаря,— порадив я йому.

Німець явно зрадів і, шмигнувши попри мене, швидко зник у темному коридорі лікарні. Більше я його не бачив, прізвища не знаю.

Люди немов би наново на світ народилися, обновилися в дусі. Приклади самопосвяти траплялися на кожному кроці. Одні були зауважені, інші проходили непомітно. Та характерною рисою майже всіх людей було високе почуття обов'язку та особистої відповідальности. Кожний уважав, що

весь тягар боротьби лежить, власне, на його плечах, що саме на ньому «міліонів стан стоїть». І це була правда. Адже без такого глибокого усвідомлення справи кожним зокрема ми не протрималися б й одного дня.

Тут ще хочу привести один яскравий приклад самопосвяти із 3-ої зони.

Одному каторжникові, колишньому капітанові румунської армії, закінчився строк ув'язнення саме в час розпалу нашої боротьби. Його викликали для оформлення документів. Та підійшовши до вахти, він заявив.

— Оскільки мій строк ув'язнення вже закінчився, я не беру участи в цій боротьбі. Однак до того, як вона закінчиться, я не можу вийти із зони, щоб не порушувати встановленого моїми друзями принципу непокори й не викликати заздрощів у всіх тих, що ще залишаються тут, за колючими дротами.

Траплялися також випадки повернення блудних синів.

У нашій зоні відбував свій термін покарання в'язень Попов, що обіймав посаду начальника *буддільниці*. Він грубо поводився з в'язнями, і всі дуже ненавиділи його. Так само ненавиділи в'язні його *шестьорку*, нашого земляка Павлюка, який прислуговував Попову вірою й правдою, як Санчо Панса відважному Дон-Кіхотові.

Було це 22 червня, коли з *Ґорстрою* прийшла наша перша зміна. Побачивши Попова та Павлюка, що стояли поруч попереду колони, в'язні із зони загукали:

— Попов, не пробуй заходити в зону — уб'ємо! Залишайся там із своїм любимим начальством!

Попов охоче відступив набік.

— А ти, Павлюк, чого став? Ану йди за своїм паном і далі прислуговуй йому!

Павлюк гнівно подивився на Попова і, махнувши рукою, рішуче попростував до воріт.

— Павлюк, вернися! Павлюк, уб'ємо, вернися!

Павлюк не спиняється. Коли він уже підійшов ближче, перед ним розступилися, щоб дати йому можливість

якнайдалі відійти від вахти. Я пішов услід за ними, щоб не допустити до самосуду.

— Ти, падлюко, чого сюди прийшов? Де твоє місце? — накинулися на нього розлючені в'язні.

— Моє місце тут, між вами,— сказав Павлюк і сів на землю. — Коли не хочете мене живого, то вбийте мене на цьому ж місці, хай я хоч мертвий буду з вами!..

Після інциденту 29 червня наступило повне затишшя. Кузнєцов від'їхав і більше не з'являвся. 30 червня ми зауважили, що за зоною не видно ні одного з офіцерів нашого табору. Що це все мало б означати? Мабуть раду радять!... Тиша насторожила нас.

А вранці, 1 липня 1953 року, по в'язнях 5-ої зони відкрито кулеметний та автоматний вогонь. В результаті — 27 чоловік убито й невідому кількість поранено.

З нами почали розмовляти мовою кулеметів.

З дахів наших бараків ми могли бачити тільки дахи бараків 5-ої зони. Все, що відбувалося нижче, ми не бачили. Ми тільки чули всю ту кулеметну пальбу та гнівно-розпачливі крики чоловіків та жінок.

5-та чоловіча та 6-та жіноча зони були розташовані поруч. Коли почали розстрілювати в'язнів 5-ої зони, жінки підійшли впритул до забороненої зони й, благально витягнувши руки (в багатьох на руках немовлята), кричали:

— Не стріляйте в них, стріляйте в нас!

Нарешті все затихло. Прапорів на бараках не стало.

— Знову пролилася кров наших братів,— звернувся я до в'язнів нашої зони. Давайте відзначимо цю подію на нашому прапорі!

Через якоїсь півгодини на високій трубі нашої пекарні вже майорів величезний чорний, з червоною смугою посередині, прапор.

З'явився і гімн норильців, який був написаний російською мовою й закінчувався такими словами:

И чёрный флаг с кровавою полоской
Укажет путь нам в праведной борьбе!

Другого липня до мене підійшов молодий білявий латиш і сказав, що на солдатських казармах установлено два гучномовці й направлено на нашу зону.

— Це небезпечна справа,— пояснював він. — Кулеметами вони тільки тісніше згуртовують нас, словами ж можуть цілком нас розкласти. Але я вже придумав, як цьому запобігти: електроенерґія до них іде з нашого трансформатора. Треба вимкнути енерґію.

Я відшукав електрика. Той почав відпрошуватися, що йому лишилося шість місяців до закінчення строку, і він боїться це зробити. Однак він охоче віддав мені ключа від будки, а я запевнив його, що коли мене запитають про це, то скажу, що забрав у нього ключа силоміць.

Люди спонтанно почали стягуватися все ближче до гучномовців, як кілька днів тому — до моєї імпровізованої трибуни.

З міста приїхав Кузнєцов. Почалося радіомовлення:

— Увага, увага! Слухайте важливе повідомлення адміністрації Гірського табору! Повторюю!..

На слові «повторюю» я рвучко вимкнув енерґію. Передача перервалася. В'язні почали кепкувати:

— Ну, давай, давай, повторюй! Чого замовк?

Почекавши ще трохи й побачивши, що передача не відновлюється, люди розійшлися.

А десь через дві години спостережники повідомили, що солдати прокладають через тундру кабель.

Я зайшов до будки й увімкнув енерґію. Коли там побачили, що енерґія знову з'явилася, то, мабуть, подумали, на що я й розраховував: що цікаві послухати, що нам скажуть, ми вирішили не перешкоджати їм більше.

Солдати припинили тягнути кабель. Радист зробив настройку, й радіомовлення відновилося:

— Увага, увага! Слухайте важливе повідомлення адміністрації Гірського табору! Повторюю...

На слові «повторюю» передача знову переривається, хоча

й енерґія не вимкнена. Радист зачихав у мікрофон, зробив настройку й знову:

— Увага, увага!.. Повторюю...

На слові «повторюю» передача знову переривається; знову перевірка проводів, знову настройка і знову:

— Увага, увага!..

Далі все так само. В'язні вибухають нестримним реготом. Але бідолазі радистові, мабуть, було не до сміху. Та що він міг удіяти, коли я весь час сидів у будці й після кожного «повторюю» рвучко вимикав фідера й, щоб збити їх з пантелику, негайно вмикав його назад.

Тільки після п'ятої спроби налагодити радіомовлення Кузнєцов зрозумів, що його обведено довкола пальця, сів у машину й від'їхав.

Солдати знову взялися тягнути кабель і на цей раз уже проклали його до кінця.

Вранці 3-го липня знову приїхав Кузнєцов. Почалося радіомовлення:

— Увага, увага!.. Слухайте список осіб, що їх призначено на етап...

Названо тисячу осіб.

Прочитавши ввесь список, диктор додав:

— Усім, призначеним на етап, негайно з'явитися зі своїми особистими речами біля воріт вахти!

Не пішов ніхто. Тоді диктор почав виступати проти мене й закликати в'язнів не боятися й не слухати мене.

Потім було оголошено список семисот інвалідів, яких нібито призначено для вивезення на материк.

Інваліди заметушилися й почали збиратися. На мою пересторогу, що це провокація і що в цей час жодного етапу на материк не може бути, вони тільки почали нарікати, що адміністрація хоче вивезти їх звідси, а я не пускаю.

Я більше не перечив їм, і вони швидко зібралися та попрямували до вахти. Відчинилися ворота; в зону зі списком у руках зайшов інспектор спецчастини. Я підійшов до нього,

щоб домовитися про порядок виходу інвалідів із зони. Але тут до мене підбігає зв'язківець і каже, що з тильної сторони зони солдати прорубали колючі дроти і зробили в *заборонці* широкий прохід.

— А це що таке? — питаю інспектора. — Ви що, придумали цей етап для того, щоб саме в той час, коли ми будемо зайняті проводами інвалідів, нанести нам удар з тилу?

— Та що вони там роблять? Я в таких умовах працювати не можу! — обурився інспектор і вийшов із зони.

— А тепер ви зрозуміли, на який материк вас хотіли вивезти? — звернувся я до інвалідів,— ми поставили вимогу перед Москвою, щоб вас вивезли звідси й далі будемо на цьому наполягати. Але ви повинні зрозуміти, що в цей час ви нікуди не поїдете. Якщо ви не хочете стояти разом з нами, то йдіть до своїх бараків, лягайте на нари й лежіть собі, тільки не завдавайте нам клопоту!

Явно невдоволені, інваліди розійшлися. Ворота не зачинилися, прохід у забороненій зоні теж лишився відкритим. Наша оборона стала вразливою з двох боків.

Тим часом диктор все злобніше почав нападати на мене й на моїх близьких друзів:

— Ми знаємо,— раз-у-раз повторював він,— що чесні люди тут нічого не винні, що їх заманює й залякує невелика купка авантурників, таких як: Євген Грицяк, Іван Кляченко-Божко, Іван Гальчинський, Володимир Недоростков та Іван Стригін. В'язні, не бійтеся їх і не слухайте. Ламайте вікна, двері, переходіть до нас через ворота вахти або через прохід у забороненій зоні. Ми радо зустрінемо вас!

— Чуєш, що вони на тебе зводять? — звернувся до мене мій добрий знайомий, грузин Чубук.

— Чую.

— І що ти думаєш робити далі?

— Те саме.

— А я гадаю, що тобі краще було б піти на вахту й заявити: ви кажете, що це я все натворив. Ось я перед вами;

беріть мене й побачите, що в зоні нічого не зміниться. В такий спосіб,— вів далі Чубук,— ти зможеш полегшити свою долю.

— Ні! Цього я не зроблю ніколи!

Диктор все настирніше повторює свою гіпнотичну формулу:

— Ламайте вікна, двері, переходьте до нас.

Підсилений двома гучномовцями голос диктора спадав на голови в'язнів, немов важкі удари молота. Здавалося, що від кожного такого удару в'язні корчилися й ставали все меншими.

Нараз — крики і свист біля воріт вахти. Що сталося?

Якийсь в'язень відгукнувся на заклик диктора й утік на вахту. Через деякий час галас зчинився біля проходу в *заборонці:* знову хтось утік.

Нарешті в забороненій зоні прорубали ще три проходи й відчинили ворота до *госпдвору.* Наша оборона стала вразливою вже з усіх боків. Кожний прохід охоронявся ззовні підсиленим нарядом конвоїрів, а з середини — нами. Ми мусили охороняти проходи як від солдатів, так і від можливих утікачів.

Проте солдати в зону не заходили, а втікачів затримувати не вдавалося, бо кожний, хто зважився втекти, йшов на передній край оборони і, вибравши влучний момент, відривався від решти в'язнів і щодуху мчав до проходу, де на нього чекали вже солдати.

Але одного разу мені сказали, що одного втікача все-таки затримали й б'ють у другому бараці. Я побіг туди.

— Стійте!

Всі розступилися. На підлозі сидів переляканий в'язень.

— Що сталося? — питаю його. — Чого втікав? Може зауважив, що ми щось поганого робимо?

— О, ні! — каже той. — Навпаки, мені все дуже подобається, але, повірте мені, я ніколи ще не був у такому, й мої нерви не можуть цього витримати.

Я наказав в'язням, щоб не чіпали його більше, а йому, щоб не боявся, бо що буде всім, те — і йому.

Колишнім активістам табору ми дали можливість реабілітуватися. Ми не згадували їм їхнє минуле й не відштовхували, коли вони ставали поруч з нами. Багатьом з них удавалося знайти в собі сили й стати на бік загалу. Деякі ж все ще залишалися вірними прислужниками режиму.

Вони втікали з ножами в руках, щоб їх ніхто не міг стримати. Якось після втечі двох активістів з 4-ої колони диктор оголосив:

— Нам стало відомо, що між вами є багато в'язнів, які хотіли б перейти до нас, але вони бояться помсти з боку теперішніх заколотників. Не бійтеся їх! Переходьте! Ми ґарантуємо вам, що ні один з цих бандитів ніколи вже разом з вами не буде. Ламайте вікна, двері!..

Диктор раз-у-раз закликав ламати вікна й двері тільки для того, щоб викликати в нас безлад. Ніхто, хто хотів, а чи не хотів утікати, не був запертий у бараці. Навпаки, всі бараки були порожні, ніде ні душі живої. Виняток становив тільки перший барак, у якому жили наші інженерно-технічні працівники, або, як їх називали в'язні, «придурки».

Ці люди мали привілейовану роботу. Вони працювали в проєктному бюрі або *виконробами* та майстрами безпосередньо на будівництві. Більшість із них боялися втратити свої теплі місця й не хотіли триматися разом з усіма. Вони й не втікали, тільки вилежувались на нарах і спокійно читали книжки.

Але поміж ними були й такі, що активно включилися в боротьбу й важили своїм життям як і всі інші в'язні. Одним із них був естонський інженер Скейрес. І ось, саме в той час, коли наше становище стало найскрутнішим, він ухопив якусь палюгу, влетів до бараку й почав молотити нею усіх і кожного, хто попадався йому під руки.

— Ах ви, продажні шкури! — обзивав їх Скейрес. — Тоді, коли вирішується наша доля, коли люди стали грудьми проти кулеметів, ви вилежуєтеся та книжки читаєте? Ану, марш усі надвір!

Втікачів було дуже мало. Але якось до мене підходить

один в'язень і каже, що біля другого бараку зібралася купка поляків, поведінка яких викликає підозріння. Вони немов про щось змовляються.

— У нас з ними дуже добрий контакт,— відповів я. — Та зараз я відшукаю їхнього представника і все виясню. Я з ним дуже часто зустрічаюся. Правда, останнім часом він десь зник з мого поля зору, щось не показується на очі. А ось і він сам!

Саме в цю хвилину попри нас проходив польський представник Юра, як його там кликали на російський лад. Він кинув у мій бік не дуже привітний погляд і пішов далі.

— Ю́ра, почекай! Що трапилося? Люди як?

— Та так собі, нічого,— ухильно відповідає Юра,— стоять усі там біля другого бараку, але хто що думає — не знаю. Кожному в душу не залізеш!

Ми холодно розійшлися. Раптом біля другого бараку зчинився шалений крик, свист, тюгукання. Я побіг туди, щоб тільки довідатися, що п'ятдесят два поляки, яких очолив доктор Матошко, рвучким стрибком вишмигнули за зону.

Люди вже перевиснажилися й не витримували такої високої напруги. Адже відтоді, як розстріляли в'язнів 5-ої зони, ніхто з нас і на волосинку не заснув, ніхто не заходив до бараків; усі весь час стояли на ногах і чекали, коли в нас почнуть стріляти. Більше ми вже не мали на що сподіватися.

Проте перебіги за зону ставали щодалі рідшими. Кузнєцов зрозумів, що в такий спосіб нас не візьме і, змінивши тактику, перейшов від умовляння до ультиматуму.

— Усім в'язням забрати свої особисті речі й приготуватися до виходу за зону! —пролунав з гучномовців його грізний голос.

Після цього гучномовці замовкли.

Ми зрозуміли, що це вже була остання вимога Кузнєцова і що більше він з нами розмовляти не буде.

Я покликав Недоросткова і пішов разом з ним до вахти, де заявив, що хочу говорити з Кузнєцовим. Услід за нами,

майже наступаючи нам на п'яти, прийшло кілька десятків одягнених в тілогрійки в'язнів.

Кузнєцов з пересердя запитав:

— Про що ми ще будемо з вами говорити? Ви чули моє розпорядження вийти всім за зону?

— Чули,— відповідаю. — Завтра ми зберемося й вийдемо.

— Ніяких завтра,— відповідає Кузнєцов. — Сьогодні або ніколи!

Тим часом зліва від мене просунувся якийсь в'язень і з переляком у голосі пролепетав:

— Гражданин начальник! Гражданин начальник! (це офіційна форма звернення в'язня до будь-якого начальника) — Дозвольте звернутися, дозвольте звернутися!..

— Та звертайся вже,— зневажливо кинув Кузнєцов.

Але той не сказав ні слова більше, тільки шмигнув поза Кузнєцова на вахту.

З правого боку пустився навтікача ще один в'язень, поза ним ще один.

Я обернувся обличчям до в'язнів, що стояли назад мене, й сказав:

— Для чого ви таке робите? Хіба ж нема на все свого порядку? Вертайтеся всі до бараків, беріть свої речі й тихо та спокійно переходіть в розпорядження адміністрації.

Кузнєцов остовпів, адже в нього вже був опрацьований зовсім інший плян: *через дві години тридцять хвилин нас мали розстрілювати.*

Тепер, коли вже всі в'язні порозбігалися по бараках, я замислився, що мені робити: чи вже здатися їм у руки, чи може, собі піти по свої речі, які, як я був певний, уже ні до чого мені не знадобляться?

— Та ні, хлопче,— сказав я собі подумки,— йди по речі, адже ти повинен вийти із зони останнім. — І повільно пішов у напрямку свого бараку.

Назустріч мені вже йшли та йшли з клунками на плечах люди. Йшли квапно й мовчки. Та нараз мені загороджує

дорогу один мій земляк і дуже схвильовано питає:

— Що ти наробив?

— А що я ще міг зробити? Іншого виходу нема.

— Є вихід: стояти на смерть!

— Але люди не хочуть умирати, втікають.

— Та скільки їх там утекло? Ну, нехай аж півтори сотні, ну нехай дві. А скільки ще залишилося? П'ять тисяч! Нехай із цих п'ятьох тисяч ще й чотири тисячі втече, то тисяча нас набереться таких, що не зрушимо з місця, поки всі не загинемо? Набереться, і ми покажемо їм, як ми вміємо вмирати!

— Ні,— відказав я йому,— я нікого на явну смерть не поведу. Вам ще треба жити. Прощай!

Порівнявшись із своїм бараком і побачивши, що з нього ще виходять люди, я пішов до лікарні, щоб попрощатися із своїм добрим приятелем Василем Риковим. Від нього я вже пішов до бараку, де застав ще двох в'язнів, які квапно укладали свої речі. Забравши речі, я пішов разом з ними до вахти. В зоні стало тихо, порожньо.

Ідучи вже до вахти, я побачив наглядача, що ліз угору ходовими скобами пекарської труби. Я зупинився, щоб побачити, як він скидатиме прапор. Та на мій превеликий подив наглядач не кинув його згори, а взяв під пахву й обережно спустився разом з ним на землю.

На вахті я ще застав невеличку групу в'язнів і разом з ними переступив лінію воріт.

Усе вже було позаду.

Нас випускали із зони групами по сто чоловік і так, сотнями, відводили під *спецконвоєм* у тундру. Мене на вахті, на мій превеликий подив, не відокремили від інших в'язнів, і я пішов зі своєю сотнею аж під *Ґорстрой,* бо поблизу вже вся тундра була зайнята людьми.

Нам скомандували сісти. Та не довго ми сиділи. Нашим конвоїрам сказали піднімати нас і провадити назад. Ми вийшли на дорогу, що вела від *Ґорстрою* до нашої зони. Коли до вахти залишалося якихось п'ятдесят метрів, нам знову скомандували сісти. Ми сіли й, обганяючись від надокучливих комарів, дивимось, що де робиться.

Вся тундра вкрита в'язнями та конвоїрами. Біля вахти стоїть Кузнєцов зі своєю групою. Перед ним стараються *дачники,* яких привезли сюди навмисне для розправи з нами. Ми бачимо, як вони копають і топчуть людей ногами, як ніхто навіть і не пробує боронитися, бо за спиною в *дачників* стоїть напоготові ковой...

Почав накрапати дощ. Поряд зі мною сидів один чех, що мав із собою якийсь проґумований плащ. Ми обидва накрилися тим плащем і більше нічого не бачили. Нараз чуємо, як до нашої сотні хтось підходить і питає: «Десь тут мав бути Грицяк?» Чех штовхнув мене ліктем: «Мовчи, не відзивайся!»

Потім дощ перестав крапати, й ми розкрилися. До нас наблизився генерал Семенов і пізнав мене.

— Ану, Грицяк,— самовпевнено забубонів він,— уставай, уставай! Уже твоє урядування скінчилося. Вставай!

А до якогось там сержанта:

— Сержант, виділити конвой!

Я встав і відійшов набік; підійшли два конвоїри.

— Взяти під охорону! — владно командує Семенов.

Конвоїри стоять мовчки і з явним подивом дивляться на мене.

— Ведіть його до столів! — командує далі Семенов.

Конвоїри мовчать.

— Ведіть його, кажу вам! — повторює свою команду Семенов.

Конвоїри мовчать.

— Ну, добре,— розлютився Семенов,— ідіть за мною!

За столами, що були розставлені посеред дороги, сиділо сім *вільних* жінок.

— Вам його формуляр ще потрібний? — питає він у жінок.

— Ох! — скрикнули здивовані жінки. — Та це Грицяк, це Грицяк!

— О,— буркнув невдоволено Семенов,— виходить, що ви його знаєте?

Формуляр — це облікова картка в'язня, ніби його пашпорт. Куди б в'язень не переїжджав, усюди за ним іде його формуляр.

— Якщо мій формуляр уже непотрібний,— подумав я собі,— то напевно мене розстріляють зараз таки в тундрі, на очах у всіх в'язнів.

Коли вже мій формуляр було відкладено з картотеки набік, Семенов наказав конвоїрам вести мене в тундру. Конвоїри і на цей раз не проявили найменшої ініціятиви. Розлючений генерал знову веде нас.

— Сідай тут,— сказав мені.

Я вибрав якусь суху купину й сів на неї, весь час зганяючи з обличчя нестерпних комарів.

— Конвоїри, не дозволяйте йому відганятися від комарів, нехай його гризуть! — наказав генерал і пішов.

На дорозі зупинилася обладнана для перевезення в'язнів вантажна автомашина. Якийсь офіцер гукнув конвоїрам, щоб вони вели мене туди. Біля машини наглядачі обшукали мене й відібрали ложку із нержавіючої сталі. Інших небезпечних предметів у мене не виявлено.

Я сів на поміст кузова, спершись плечима до щита, за яким стояли два конвоїри. Незабаром привели ще трьох в'язнів: Івана Стригіна, Івана Ходневича та Володимира Русінова.

До конвоїрів підходить офіцер і з явною іронією каже:

— Ну, давайте їх тепер у зону, нехай попрощаються з народом! Під *народом* він розумів *дачників,* бо, крім них, у зоні нікого не було.

Машина покотилася заднім ходом і перед вахтою зупинилася.

— Приймайте дарунок! — з неприхованою зловтіхою гукнули нам наглядачі, волочучи до машини непритомного Володимира Недоросткова.

Я взяв Недоросткова між свої коліна й легко обняв руками. Він був так побитий, що сам сидіти не міг... Хтось ще гукнув:

— Давайте й цих, нехай і вони попрощаються!

Але борт закрився, й машина рушила вперед.

— Куди ми їдемо? — пошепки питав мене Стригін.

Я оглянувся: конвой не зробив зауваження.

— Бачу тільки *Шмітиху,*— відповідаю.

Їдемо далі. Я знову оглядаюся, і знов — *Шмітиха,* тільки вже більша, грізніша й ближче до нас. Далі машина зробила поворот, другий. Я оглядаюся і — знову *Шмітиха.*

Норильськ розташований поблизу трьох гір, як от: Ведмежа гора, або *Ведмежка,* гора ім. Шмідта або *Шмітиха* і третя — Зуб-гора.

Гора ім. Шмідта зазнала найсумнішої слави через те, що біля її підніжжя розташоване величезне кладовище, чи точніше місце закопування трупів норильських в'язнів. Слово *Шмітиха* стало синонімом смерти. Так: *піти на Шмітиху* означало вмерти; *я тебе під Шмітиху зажену* — я тебе вб'ю і т.п.

Закопування трупів під *Шмітихою* відбувалося в такий спосіб: коли вмирає в'язень, його роздягають, роблять

розтин і — в *дерев'яний бушлат,* в якому вивозять за вахту. На вахті конвой перевіряє трупа і, для більшої певности, пробиває шворнем череп. Після такої ретельної перевірки трупа вже везуть просто під *Шмітиху.*

У 1948 році, коли в'язні 4-ої зони шаленим темпом будували Норильський мідеплавильний завод, їм цинічно пообіцяли, що ударників праці будуть закопувати — в разі смерти — не нагими, як усіх, а в спідній білизні. Але чи був хоч один випадок дотримання цієї урочистої обіцянки — невідомо.

Відомо тільки, що люди гинули й гинули без кінця і краю, і, щоб їх усіх позакопувати в вічній мерзлоті, треба було тримати під *Шмітихою* велику кількість зовсім непродуктивної сили. Тому одного літа під *Шмітихою* було викопано з допомогою екскаваторів та бульдозерів двадцять великих двадцятиметрових ям, щоб туди можна було скидати трупи протягом багатьох років. Але розрахунки не справдилися: *чотириста метрів ями закидано трупами за два роки!*

Отака вона, Шмітиха! Жаль тільки, що про цю гору Українська Радянська Енциклопедія не подає ніякої довідки.

Нас везуть все ближче й ближче до цієї грізної гори й завезли, нарешті, на подвір'я тюрми, яку в Норильську називали *ямою.* Ми покищо сидимо на землі й розглядаємо своє майбутнє житло. Це була невелика, баракового типу й дуже похмура тюрма. Про неї вже здавна ходила дуже сумна слава. В ній закінчили свій життєвий шлях тисячі людей. Тепер вона мала стати місцем розправи над учасниками повстання. І не випадково її начальником призначено не кого іншого як старшого ляйтенанта Ширяєва, а його заступником — старшину Бейнера! Нам казали, що вони обидва сидять у тюрмі, й вони справді вже сиділи тут і тільки чекали на нас!

— Ану, заходь один! — крикнув здалеку наглядач.

Першим пішов Володимир Русінов. Наслухаємо. Тихо. Раптом — бах! бах! Викрики наглядачів і стогін Русінова. Нарешті все стихло.

— Давай ще один!

Пішов Іван Ходневич. Його щось дуже довго приймали й ні разу не вдарили. Підозріло!

— Давай ще!

Ми зі Стригіним занесли Недоросткова й вернулися назад. Недоросткова також не били, бо то вже не було кого бити.

Четвертим пішов я.

У прийомній, що являла собою простору прямокутну кімнату з багатьма дверима та одним столом, за яким сидів черговий по тюрмі, на мене накинулися оскаженілі наглядачі.

— Роздягайся і ставай у кут! Швидко!

Я роздягнувся й став у куті між двома стінами. По боках — два наглядачі. Третій підходить впритул до мене й питає:

— Рік народження?

— Двадцять шостий.

— Ах ти, падлюко! Молодий, а вже лисий! Що, гад, від політики полисів? — запитав і з усієї сили вдарив мене кулаком у щоку.

— Відкрий рота!

В тюрмах під час обшуку завжди дивляться в рот, але тепер мого наглядача зовсім не цікавило, що в моєму роті; він тільки замахнувся кулаком, щоб ударити по ослабленій щелепі. Так дуже легко повибивати зуби й скривити саму щелепу. Мені був відомий цей улюблений метод тюремників, а тому я миттю зорієнтувався й міцно стиснув зуби. Удар наглядача не викликав бажаного ефекту.

— Почекайте, дайте мені оформити документи,— зупинив наглядачів старшина, що був тоді черговим по тюрмі.

Наглядач, який наскакував на мене, дещо відступив. Старшина сидить за столом і заповнює якийсь бланк. Зненацька, наглядач, що стояв зліва від мене, мовчки але щосили вдаряє мене рубом долоні правої руки по горлі: стіни не дали мені впасти.

Заповнивши бланк, старшина сказав мені підійти й підписатися. Та не встиг я ще це зробити, як на мене накидається п'ятеро наглядачів. Градом посипалися кулаки та копняки; врешті-решт наглядачі намагаються звалити мене на підлогу. Я хапаюся руками за край стола й тягну його за собою. Зі стола з гуркотом падає телефонний апарат.

— Перестаньте! — крикнув старшина. — Ви мені все поперевертаєте! Дайте мені оформити його до кінця!

Наглядачі відступили, а старшина наказав мені зібрати з підлоги свій одяг. Я нахилився до одягу, а один наглядач, відчинивши двері до *молотобойки* або, як її ще тут називали, *виконавської* камери, кинув старшині, щоб той запровадив мене туди.

— Та почекайте ще! — якось заспокійливо махнувши рукою, сказав старшина, і, швидко відімкнувши коридорні двері, попровадив мене до призначеної мені камери.

В камері я застав тільки Володимира Недоросткова, що все ще непритомний лежав горілиць на спідніх нарах. Нарешті до нас заводять ще Івана Стриґіна. Йому дісталося трохи тугіше як мені, бо зайшов до камери із тріщиною в руці.

І ось ми зі Стриґіним обстежуємо камеру. Що це за така мокра камера? Звідкіля тут вода?

А вода була всюди. Вона збиралася густими краплями на стелі й, не витримуючи власної ваги, падала на нари, бетон та наші голови. Вона тонкими цівками стікала стінами аж до підлоги й заповнювала собою всі нерівності бетонної долівки. Я торкнувся рукою стояка нарів і — по руці до самого ліктя потекла цівка холодної води. Нари всі мокрі. Із спідньої частини її верхньої настилки звисала густа та довга пліснява.

Уся забудова камери — міцна та надійна. Майже всю її площу займають широкі, масивні, ковані товстими залізними штабами нари. Напроти дверей вузький прохід до протилежної стіни, де зверху, під самою стелею, мале, але з подвійними ґратами та щільним *намордником*, що зверху

затягнений густою дротяною сіткою, вікно. Верх *намордника* виходить під навислий край шиферного даху так, що ні світло дня, ані повітря до камери не проникають. Двері подвійні. Одні — зовнішні — із товстих дощок і з обидвох боків оковані цинкованою бляхою; другі ж — внутрішні — густі масивні ґрати. Підлога — суцільний нерівний бетон.

Ми роззулися й, підоклавши під голови свої керзові черевики, лягли спати. Скільки ж бо діб ми вже не спали! Та незважаючи на нашу надмірну перевтому, сон нас не брав. Я встав і почав ходити мокрим бетоном. Стригін залишився на нарах. Нарешті Недоростков подав перші ознаки життя. Він заворушив руками, що лежали в нього на грудях, як у мерця, почав щось невиразно бурмотіти.

— Що ти, Володю, хочеш сказати?

— А ти постав мені самовар,— сказав він уже трохи віразніше і таким тоном, немов би звертався до когось із своїх близьких домашніх.

— Що ти верзеш, Володю? Ти знаєш, де ти знаходишся?

— Знаю.

— Де?

— Вдома,— відповів і знову замовк.

Нараз у дверях відчинилася *кормушка*, й у ній з'являється молоде, лагідне й напрочуд привітне жіноче обличчя.

— Вам медична допомога потрібна? — ласкаво запитало обличчя.

— Ні,— відповідаємо. — Один, правда, є непритомний, але що ви йому допоможете? Він дуже побитий.

Обличчя знітилося.

— Перед хвилею він просив чаю,— додали ми.

Обличчя озирнулося по боках і прошептало:

— Сьогодні я вже нічого вам не пораджу. Але завтра принесу з дому цукру, тут закип'ячу воду й подам вам до камери. Заварити справжній чай не зможу, бо його запах видасть мене.

Кормушка зачинилася.

— Що це? — дивувалися ми. — Тюремний лікар, чи янгол з неба? І як вона тут опинилася? Це, напевно, якесь непорозуміння!

— Т-а-к,— каже Стригін,— вона тут довго не набуде.

Наступного дня ми вже напоїли Недоросткова солодким кип'ятком. Недоростков почав уже свідомо говорити...

А десь через півтора тижня нашої чудової лікарки не стало. На її місце прийшла лікарка із 4-ої зони, яку, через її низький зріст та дещо квадратову статуру, в'язні прозвали *Тумбочкою.* Ця лікарка вже була на своєму місці й цілком виправдала довір'я адміністрації.

На прогулянку тут виводили тільки на п'ятнадцять хвилин і тільки в наручниках. Спочатку ми зі Стриґіним зовсім не виходили з камери, бо не могли залишати без нагляду хворого Недоросткова та й не дуже прагнули зустрічатися віч-на-віч зі своїми наглядачами. Як не є, а в камері ми почували себе набагато безпечніше.

Десь через тиждень нам дали набиті гиблівками матраци, які дуже швидко набрали води й почали тхнути неприємним запахом гнилизни. А ще через тиждень до нас зайшла завідуюча санвідділом *Ґорлаґу* підполковник медичної служби Безпалова й запитала, на що ми скаржимося.

— Ми здорові, тільки один, що ось лежить, дуже хворий і скаржиться на нестерпні болі в області нирок; має внутрішні кровотечі,— відповіли ми зі Стриґіним і, піднявши Недоросткова та скинувши з нього сорочку, показали їй його потовчене на котлету тіло.

— Тут — болить? — запитала вона, міцно вдаряючи його рубом долоні в темносиній набряк, що понад правою ниркою.

Недоростков скорчився від болю й закричав.

Ми вигнали Безпалову з камери, заявивши, що нам її допомоги не треба.

Вийшовши за поріг камери, Безпалова кивнула до Ширяєва потакуюче й сказала:

— Уже!.. Уже можете їх виставляти звідси.

Нас перевели до іншої камери, яка на відміну від цієї вже була цілком сухою. До нас ніхто не заглядає. Ми можемо спати і вдень, і вночі; взагалі нами ніхто не цікавиться.

Але одного вечора по всіх камерах заляскали *кормушки* й почувся притихлий але наполегливий голос наглядача:

— Лягайте спати! Лягайте спати!

Ми полягали, принишкли, але не спимо — наслухаємо: що вони задумали?

Нарешті чуємо — йдуть! Прислухаємося до їхніх швидких кроків та шарудіння одягу й оцінюємо, що йде п'ять чоловік; усі в дуже збудженому стані. Раптом проти одної з протилежних камер вони зупиняються. З брязкотом і скрипом відчинилися двері; когось узяли з камери й повели до виходу... Чуємо їх уже надворі. Ми наслухали з таким острахом і напругою, що всі вловлені нами звуки миттю перетворювали в видимі образи.

— Ось ми «бачимо», як його виводять за вахту, повертають наліво й ведуть уздовж забороненої зони. На розі *заборонки* вони знову повертають наліво, на другому поверсі ще один поворот, і ось вони вже на нашому боці. Тепер його вже ведуть стежкою, якою ходить на зміни конвой. Ця стежка веде понад самий край насипу, на якому стоїть тюрма. Далі — велика яма. Можливо, що від цієї ями й походить назва тюрми.

Далі тюремники зупиняються, штовхають приреченого з берега й кричать:

— Ну, біжи!

В'язень упирається, не хоче бігти. На нього пускають собаку. В'язень скрикує від болю й біжить... З наріжної вишки пролунали три карабінні постріли... Незабаром до місця події підкотилася заднім ходом вантажна автомашина. На поміст бахнулося мертве тіло. Машина від'їхала.

Після цього випадку ми вже спали тільки вдень, а ночами пильнували й наслухували: чия тепер черга? Цим разом черга була вже моя!

Але поки що нас перевели ще до іншої камери, в якій сидів

один з активістів опору 1-ої зони рязанець Ізмайлов. Він дуже любив Єсеніна й просто засипав нас його віршами. Мені назавжди запам'яталися слова Єсеніна, що він їх адресував Дем'янові Бєдному:

Ты руку поднял на царя небес,
А сам перед земными ползаешь на брюхе!

Або таке:

...Дед говорит и морщит лоб:
— Ты не коммунист? — Нет.
— А сёстры стали комсомолки.
Какая гадость! Хоть удавись!
Вчера иконы выбросили с полки.

Інколи, закінчивши читати якогось вірша, Ізмайлов зауважував:

— А це не Єсенін написав. Це — я.

Одного дня наше літературне заняття перервав пронизливий жіночий крик. Ми посхоплювалися.

— Що це? Привезли жінок?

Ми вже багато чого бачили, пережили й до всього звикли. Але до жіночого крику та плачу звикнути не могли. Жіночий плач у тюрмі нестерпно боляче ранить серце, збуджує в душі жаль і обурення. Ми миттю наелектризувалися і зчинили в камері несамовитий галас.

Прийшов Ширяєв.

— Ви пощо жінок б'єте? — питаємо. — Що, кулаки засвербіли? Тоді виводьте нас і бийте, скільки влізе, а жінок не чіпайте! Не дозволимо!

— Їх ніхто не б'є,— тихо відповідає Ширяєв. — То якась там одна закричала, бо не давала скинути з себе труси.

— Ах ви гади! Вам хто давав право скидати з них труси? Що, вони в трусах атомну бомбу сюди занесуть, чи що? А коли вже так боїтеся, то приведіть сюди ваших поганих жінок, нехай вони їх обшукують, а ви своїми брудними руками до них не лізьте!

Ширяєв мовчки затулив *кормушку* й пішов. Крику більше не було. Вісьмох жінок тихо розмістили по двох камерах.

Це були: Марія Ніч, що була «душею» 6-ої зони під час страйку, Марія Чорна, Стефа Коваль, Нуся Мазепа, Леся Зелінська та Ліна Петращук — усе це наші молоді українки. З ними ще була одна літня латишка Ірина Дауґе та естонка, яку звали Естою (прізвища не знаю).

Після подавлення 5-ої та 4-ої чоловічих зон Кузнєцов зосередив всю свою увагу на 6-ій жіночій зоні. Оскільки жінки добровільно скоритися не хотіли, проти них застосували силу. На щастя, в них не стріляли, тільки обливали їх з пожежних машин гарячою водою. І хоча врешті-решт жінки здалися, своїх активісток вони так берегли, що адміністрація ніяк не могла їх заарештувати. Тільки тепер їх удалося якось схопити й привезти сюди, до *ями.*

Лишилася одна, третя зона.

Рано-вранці 4-го серпня на тюремне подвір'я в'їжджає вантажна автомашина. Зчинилася метушня, бігання. Запрацювала *молотобойка.* До камери доноситься глухе гупання, крики, стогін.

Привезли каторжників!

До нашої камери вкинули литовця Йозаса Козлаускаса, в якого було зламано четверо ребер. Ми стягнули його грудну клітку рушниками, і це був увесь його лік і догляд.

Цілих дві доби працювала *молотобойка*, дві доби через неї проходили каторжники.

Якось перед прийомом чергової групи під нашим вікном проходила група тюремників. Один з них так похвалив якогось наглядача:

— Ну, я не знав, що з цього сержанта такий добрий м'ясар!

Наша камера поповнилася п'ятьма каторжниками.

Вони розповіли нам, що після того, як було розгромлено 6-ту зону, Кузнєцов розпочав інтенсивну підготовку до взяття їхньої зони. Але нараз на очах у всіх в'язнів до Кузнєцова підбігає кур'єр і вручає пакет. Кузнєцов прочитав депешу, сів у автомашину й поїхав... Більше його в Норильську не бачили.

Каторжникам дали на деякий час спокій. Вони збиралися в приміщенні свого клюбу, де постійно діяв страйковий комітет, ядром якого були: Степан Семенюк, Данило Шумук та Роман Загоруйко, запускали зміїв з летючками та готувалися до бою із солдатами, якби ті хотіли силоміць вигнати їх із зони. Вони так вірили в справедливість своїх вимог, що навіть не хотіли подумати, що проти них можуть застосувати зброю.

Навіть тоді, коли вранці 4-го серпня якийсь невідомий чоловік вивісив на близькій від них заводській трубі білий прапор, що мав послужити для них сиґналом «Здавайтеся», вони подумали, що прапор вивісив хтось, щоб підбадьорити їх.

Але раптом відчиняються ворота, й в зону в'їжджають на автомашинах озброєні автоматами п'яні солдати. В'язні хотіли зупинити їх, але вони відповіли пострілами з автоматів. Першим загинув біля вахти в'язень Худоба. А коли машини просунулися вже далі, солдати відкрили вогонь по всій масі людей. Всі в'язні попадали на землю; падали вбиті, поранені й живі. Коли таким чином опір каторжників було зламано, солдати позіскакували з машин і розійшлися по всій зоні, щоб не дати вже нікому піднятися. В зону позаходили офіцери, які дострілювали важкопоранених і шукали тих в'язнів, яких ще хотіли розстріляти.

Та як не були подавлені й паралізовані люди, серед них знайшовся один в'язень, який набрався сміливости накинутися на солдата. Він відібрав у солдата автомат і, миттю розрядивши магазинну коробку, кинув її в один бік, а автомат — у інший, виявляючи в такий спосіб свою зневагу до грубого насильства.

Зовсім не зважав на смертельну небезпеку й табірний фельдшер Йозас Козлаускас. Він увесь час бігав поміж пораненими в'язнями й надавав їм першу медичну допомогу. За це він і поплатився своїми ребрами.

Ми не знаємо й не можемо точно знати, скільки там було вбитих і поранених. За приблизною оцінкою вбитих було

коло ста чоловік, а поранених — коло чотирьохсот. Загинув у цій бійні й славний румунський капітан, що був відмовився від звільнення. Про цього благородного румуна із захопленням розповідали всі каторжники, та, на жаль, ніхто не міг згадати його прізвища.

Після того, як адміністрація стала вже повним господарем зони, почалася *вибірка* активістів опору. Відібраних спочатку кидали до ями, що була поблизу вахти, стрибали на них, били, товкли, як тільки вміли й могли. Особливо скаженіли конвоїри та наглядачі, коли бачили на комусь кров; над пораненими знущалися вкрай жорстоко. Коли ж поранені запитали Безпалову, що стояла над ямою, як вона дивиться на це все як лікар, вона відповіла:

— Я в першу чергу чекіст, а потім уже лікар.

Після такої обробки в'язнів напхом напихали в *воронок* і відвозили до тюрми, де їх знову пропускали через тюремну *молотобойку*.

Оскільки Кузнєцова в цей час в Норильську вже не було, всією операцією командував начальник норильського конвойного ґарнізону підполковник Артюшин.

Та ніхто не занепав духом. Люди розповідали, як у них стріляли, як їх били й товкли не з сумом, не з жалем і навіть не з гнівом, тільки з веселим гумором. В камерах поряд із хрустом поламаних костей і стогоном поранених панував бадьорий настрій. Ніхто не плакав і не сумував.

Одного разу мене викликали з камери й разом з в'язнем Коваленком (із 5-ої зони) повезли в управління. Мене допитував підполковник Завольський.

— Хто був вашим тілоохоронцем? — питає.

— Усі п'ять тисяч в'язнів.

— А конкретно?

— Це і є конкретно.

— Жаль, жаль, що не знайшлося людини, яка прибрала б вас з цього світу — не було б цього всього в Норильську.

Пізніше таки в нашій тюрмі якийсь капітан викликав до себе Йозаса Козлаускаса й почав нападати:

— Ах ви, фашисти! Ви що, хотіли радянську владу перевернути?

— Ми боремося за ліквідацію всіх тюрем і таборів, а ви — за їх збереження. Тепер подумайте самі, хто фашисти: ми чи ви?

— Ви думаєте, що говорите? — озлобився капітан. — Ви знаєте, що то означало б розпустити всі тюрми й табори? Це означало б кінець радянської влади!

Краще про радянську владу вже й не скажеш!

Нас виводили на прогулянку попарно, сковуючи наручниками. Оскільки всіх нас було дев'ять (Недоростков уже почав ходити), то останнього завжди сковували одного. Але якось, хоча я й не був останнім, наглядач змилувався наді мною й сказав:

— Ти, Грицяк, напевно, краще любиш ходити сам, аніж у парі? Так? Давай, я накладу тобі наручники одному.

Тільки-но ми почали ходити на прогулянковому дворику, що від загального тюремного подвір'я був відгороджений кількома нитками колючого дроту, як на прохідній показався начальник тюрми Ширяєв і його заступник Бейнер. Ми насторожилися й стали.

Низький на зріст, але добре збудований, Ширяєв ішов попереду, а високий, кістлявий та дещо наґлибистий Бейнер — услід за ним. Обидва дуже бліді і, як ішли, мовчки дивилися в землю. Від них віяло якимсь нез'ясовним страхом. Ми не спускаємо з них очей. Коли вони вже проминули нас, ми побачили, що вони обидва мали при собі пістолети «ТТ». Ось воно що! Буде свіжа жертва!..

— Заходьте! — гукнув нам наглядач негайно після того, як Ширяєв і Бейнер зайшли до тюрми.

Ми пішли. Всі йшли парами, а я один і був останнім. Коли вже всі, що йшли переді мною, зайшли з прийомної на коридор, Бейнер зупинив мене легким дотиком руки й тихо прошепотів:

— А ти, Грицяк, залишся!

В одну мить до мене обернулося вісім спітнілих облич. В

їхніх широко розплющених очах — переляк і мовчазне «прощай!». Я так само дивився на них: хотів усіх запам'ятати. Найвиразніше в моїй пам'яті збереглося обличчя терського козака Василя Циганкова. Ми стояли мов закам'янілі. Нарешті Бейнер каже:

— Ну, досить уже вам, ідіть до камери!

Ще одне мовчазне «прощай!», і коридорні двері зачинилися.

— Ставай ось тут,— сказав мені Бейнер, підводячи мене під стіну.

— Чому тут? — подумав я собі,— а не в молотобойці, де це звичайно робиться? Може, вони хочуть залишити сліди своєї роботи таки тут, на видноті, для постраху іншим?..

Ширяєв і Бейнер підійшли до стола. Я не спускаю з них очей. Ширяєв упирається вказівним пальцем правої руки в якийсь папір, що лежав на столі, й запитливо дивиться на Бейнера.

— Тільки не бійся! — підбадьорюю сам себе. — Ти знав, на що йшов. Сприймай свою смерть як належне, як одну з неминучих фаз свого буття. Найголовніше тепер — не здригнутися.

Нарешті Ширяєв мляво повертається, робить кілька кроків, сідає на одну з трьох сходинок, що ведуть до його кабінету, опирається ліктями на коліна й опускає долі голову. Бейнер важко сідає в крісло біля стола й теж опускає голову. Обидва сидять мовчки, напружено.

А я тим часом помандрував у минуле й за лічені хвилини побачився з рідними та друзями, наново пережив особливо пам'ятні сцени із свого життя.

Ось мені тринадцятий рік. Я поволі, ледве переступаючи з ноги на ногу, проходжу біля хати О.В. Чогось дуже тягне бачити її. А вона вже підлізла на пліт і весело всміхається. Я порівнююсь із нею, ніяковію й іду далі вже швидким кроком. Нібито я лишень так собі...

А ось незабутнє 13 квітня 1944 року. Мене арештовують у сусідньому селі Підвисока стецівські стрибки разом з

представниками городенківського МДБ. Вони підводять мене під хату Василя Нявчука, ставлять до стіни і, надавивши на груди дулами карабіна й револьвера, домагаються:

— Ну! Де був? Говори!..

А далі я вояк червоної армії й беру участь у найбезглуздішій в історії людства війні, де з обидвох сторін мільйони людей накладають своїми головами не за свободу, а за утвердження свого власного гніту, не за життя, а за свій власний спосіб самовинищення, не за демократію, а за свій власний тип тюрем і концтаборів, не за народ, а за його великих тиранів-вождів та їх криваву диктатуру!..

Замикається цикл спогадів сном, якого я бачив у переддень мого другого арешту: Десь я переходжу мостом з правого берега ріки на лівий. Нараз бачу — за мною женеться Смерть. Я втікати, вона за мною. Ось я вже біжу берегом уздовж ріки, я вже на другому березі і знову забігаю на міст. Смерть усе ще біжить. Але забігши на міст утретє, я подумав, що з моєї втечі нічого не вийде. Я врешті-решт перевтомлюся, й тоді Смерть наздожене мене й легко доконає. Краще поборотися з нею, поки ще не вибився із сил. Посеред моста я повертаюся до неї лицем і приймаю боксерську позу. Смерть підбігає до мене впритул, і я починаю дубасити її кулаками по сухих ребрах. Смерть відвертається і втікає...

Нарешті заворушився Бейнер. Він зітхнув важко, немов ковальський міх, і, підвівши голову, дивиться своїми холодними бляшаними очима на Ширяєва. Ширяєв теж підводить голову й, важко зітхнувши, схиляє її дещо набік, стискає плечима й розводить руками, ніби кажучи:

— Не знаю, роби, що хочеш.

Бейнер підводиться з крісла, випростовується. Його висока худорлява статура з вилицюватим обличчям і запалими щоками нагадує мені мою Смерть.

Нарешті Смерть-Бейнер іде до мене. Я стою тихо, спокійно. Прийомна тюрми, Ширяєв, Бейнер і я сам — усе це для мене лише тіні, а не жива реальність. Мені здається, що

все це вже відбулося давно, а тепер я лише згадую собі. Вся ця сцена здавалася мені тільки продовженням ланцюга моїх попередніх спогадів. Реальний світ для мене більше не існує, все — ілюзія.

Та Бейнер не вийняв з кобури пістолета, а взяв з кишені ключа й, відімкнувши коридорні двері, сказав мені йти наперед. Я пішов, він — услід за мною.

Мені вже не раз доводилося чути, що деякі виконавці смертних вироків не можуть доконати своєї справи, якщо жертва дивиться їм просто в вічі. Чи то вони бояться, щоб ті страшні очі не будили в них докорів сумління, чи може їх дратує істерія, в яку впадають деякі люди в свій передсмертний час — не знаю. Але я багато чув, що в тюрмах часто виконуються смертні вироки пострілом у потилицю, коли в'язень іде коридором і не бачить, що назад нього робиться. Між в'язнями Норильська була поширена думка, що саме в такий спосіб на цьому ж коридорі закінчило свій життєвий шлях немало людей.

Але мені судилася інша доля. Коли я порівнявся з дверима 12-ої камери, Бейнер зупинив мене, відімкнув двері й зняв наручники. Зайшовши до камери, я став біля порога.

Я хотів якнайшвидше лягти й про все забути, але до нарів, на яких лежали люди, наближатися не хотів. Тому я пішов у правий кут, в якому стояла велика параша, сів на її широку круглу накривку і, підтягнувши коліна до грудей, впав у забуття. Я не хотів ні бачити, ні чути людей. Я скоріше зарився б десь так глибоко в землю, щоб туди не могли проникнути ні звуки людської метушні, ні навіть світло дня. Я прагнув цілковитої самоти, тиші й темряви; хотів навіть забути самого себе й канути в небуття...

Мої співкамерники, мабуть, зрозуміли мій стан і не зачіпали мене ніякими розпитами.

Нерішучість виконавців мого присуду ми згодом пояснили собі *неустойкою* у верхах.

УІІ

Е Т А П

6 вересня нам несподівано сказали збиратися на етап і почали нас перегруповувати. Мене перевели до якоїсь великої камери, де вже було багато призначених на етап в'язнів. Набравши таким чином тридцять чотири чоловіка, нас вивели на подвір'я і перевірили за списком. По закінченні перевірки офіцер оголосив:

— Ви всі будете їхати в третьому вагоні. Старшим вагону призначується в'язень Грицяк.

Старшими у вагонах звичайно призначували тих в'язнів, що мали мінімальні строки ув'язнення й хоч деякою мірою заслуговували на довір'я з боку адміністрації. Обов'язки старшого по вагону принижували в'язня в очах загалу, хоча практично жодної ролі в охороні в'язнів під час етапу він не відігравав.

У мене був максимальний строк — 25 років. До того ж своєю поведінкою в таборі я аж ніяк не заслуговував хоч на будь-яке довір'я адміністрації. І все ж таки, всупереч здоровому глуздові й установленому порядку, мене призначили старшим.

— Мабуть, вони хочуть принизити мене в очах інших в'язнів і викликати в них якусь підозру,— подумав я й не надав цьому фактові жодного значення.

До етапу було підготовано сім груп. Кожну групу супроводив до вагону окремий конвой. Ми розмістилися в своєму вагоні хто де й почали вгадувати, куди нас вивозять. Конвоїри тим часом заповнювали людьми інші вагони. Нам не терпиться якнайшвидше покинути Норильськ.

Але якось до мене підходить один літній в'язень і каже:

— Ти, старший, рахував, скільки нас є в вагоні?

— А чого б це я мав рахувати? — зухвало кинув я. — Я в помічники начальника конвою не записувався. Нехай собі рахують самі, як їм треба.

— Но, но! Ти не гарячкуй,— веде далі старий,— а краще подумай, чим це може для тебе скінчитися. Справа в тому, що нас мало бути тридцять чотири, а є тридцять три. Я чув, як разом з нами зачитували Дідуха, а чому його тепер нема разом з нами? Де він міг подітися? Давай подумаємо. Ми всі добре знаємо, що він не втік і сам нікуди не відлучився. Його просто заперли десь у іншому вагоні. А коли поїзд зупиниться в тундрі й конвой зробить перевірку, то виявить, що в нас одного нема, а ти не доповів. Тоді тебе витягають з вагона й розстрілюють, або так дають, що ти й до Дудінки не доїдеш.

Ось воно що! Норильськ не хоче відпустити мене живим. А я наївно гадав собі, що він тільки хоче принизити мене!

Я встав і перерахував усіх. Одного справді нема. Звертаюся до конвоїрів, щоб покликали начальника конвою. Начальник не йде. Я ще раз викликаю його — не йде. За четвертим разом він уже прийшов і сердито обізвався:

— Що трапилося?

— У нас нема одного чоловіка. Перевірте!

— Добре,— байдуже кинув він і пішов геть.

Я далі настирно кличу його й вимагаю зробити перевірку.

Нарешті він прийшов і, люто кусаючи свого невеличкого вуса, зробив перевірку. Дідуха нема. Начальник луснув дверима й через деякий час привів нам Дідуха, якого сам запровадив був до іншого вагону.

Моя небезпека минула.

В Дудінці ми ще просиділи в вагонах півтори доби, знову розмірковуючи над тим, що з нами далі буде. Якщо нас запакують у якусь вутленьку баржу, то наші шанси на життя надто мізерні.

8 вересня 1953 року, рівно через рік, як ми собі приїхали, нас розмістили в трюмах пасажирського пароплава «Марія Ульянова».

З грудей звалився важкий камінь. Адже нас не перестріляли в Норильську й не потоплять у Єнісею. Ми будемо жити!

На нас чекала Володимирська тюрма.

А далі що?

Послаблення режиму, на які вимушено пішла Москва, не поширилося, одначе, на весь *Гулаг*, а було тільки тимчасовим привілеєм для в'язнів Норильська та Воркути (в'язні Воркути виступили так само, як і ми). По всіх інших спецтаборах *Гулагу* режим залишався незмінним. Та й далеко не всі наші вимоги було задовільнено: за перегляд наших особових справ ніхто навіть не брався, а припинити практику закритих судових процесів нам навіть і не обіцяли.

Після кривавої розправи над в'язнями Норильська та Воркути та запроторення найнебезпечніших до Володимирської тюрми, Москва вже не хотіла боятися нічого й на жодні поступки більше не йшла.

Тільки після того, як у наступному 1954 році, мирно повстали в'язні Кенґірі, а в'язні одного з таборів Колими роззброїли конвой і подалися зі зброєю в руках у гори, Москва нарешті зрозуміла, що далі тримати такі великі скупчення невдоволених політв'язнів вельми небезпечно й прийняла найрозумніше рішення: поширити послаблення режиму на всі *спецтабори* Гулаґу й приступити до перегляду особових справ усіх політв'язнів.

А ще далі?

В 1958 році представник Івано-Франківського КДБ чекіст П'ястолов якось запропонував мені:

— Давайте поговоримо про Норильськ.

На моє зауваження, що то «діла давно минулих днів», П'ястолов відповів:

— Так, це вже давно було й на Норильськ можна було б махнути рукою, якби ним не заразилася *воля.*

Стикаючись з прикрими для них змінами в суспільній свідомості людей, які випереджають рутинні суспільні відносини, комуністи завжди сходять з позицій свого ж історичного матеріялу й у всьому вбачають тільки заразу, зраду, злочин.

Норильськ проте не заражував *волю*; він був тільки провісником тих великих змін в суспільній свідомості та психології радянських людей, які неминуче приведуть до переходу нашого суспільства від тиранічної диктатури до «найгуманнішої в світі демократії»!

Євген Грицяк

1978 р.

Моя адреса:

Українська РСР
Івано-Франківська область
Снятинський район
с. Устя
Грицяк Євген Степанович

ДОДАТКИ

Голові Президії Верховної Ради СРСР
Миколі Вікторовичу Підгорному

Гриццяк Євген Степанович,
мешканець села Устя, Снятинського району
Івано-Франківської области Української РСР

ЗАЯВА

Прошу дати мені і моїй родині дозвіл на еміґрацію із СРСР. Свою заяву пояснюю такими мотивами:

У 1949 р. я був засуджений на 25 років позбавлення волі. У 1956 р. я був звільнений Комісією Президії Верховної Ради СРСР. У 1959 р. заарештований на основі рішення президії Верховної Ради СРСР. У 1964 р. був звільнений Верховним судом СРСР.

Але звільнений я лише від тюрми, а не від переслідувань і цькувань. І ось моє життя в Радянському Союзі після двох звільнень:

Якось в серпні 1958 р. в газеті «Прикарпатська правда», органі Івано-Франківського обкому компартії України та обласної Ради депутатів трудящих, була надрукована стаття, в якій розповідалося про хід будівництва палацу культури у селі Стецева. Тому що тим будівництвом керував я, то часопис називає і мене. Та ще й як називає! Там я і інженер, і майстер, і будувати мені не вперше: до цього будівництва я вже багато набудував у селі Рахни Вінницької області, за що до мене безперервним потоком приходять листи з подякою від трудівників...

Мені було соромно читати цю вигадану похвалу. Бо який же я інженер? Я ніколи не вчився в інституті, а в той же час я навіть середньої освіти не мав. Одначе газета стверджувала, що я інженер. Та і що я будував у селі Рахни? Абсолютно нічого. Там я був і вантажником, і мулярем, і малярем. На будівництві не працював, хіба що на одній будові помалював дах. Але якщо вірити газеті, я там будував, будував...

Не знаю, що примусило редакцію такої відповідальної газети надрукувати таку безвідповідальну статтю. Також не знаю, чому після згаданої статті мене повідомили , що моя прописка анулюється через те, що я ніде не працюю...

Я був примушений виїхати з дому. Знайшов працю та прописався у м. Караганді, де 28 січня 1959 р. був заарештований за постановою Президії Верховної Ради СРСР. У постанові говорилося, що рішення Комісії Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1956 р., на основі якого я був звільнений із ув'язнення, анулюється з огляду на мій тяжкий злочин.

Таким чином, знову вступив у силу мій приговір від 12 грудня 1949 р.— 25 років ув'язнення. Безуспішно я на протязі довгих років повторного ув'язнення вимагав, щоб мені пояснили, у чому полягає тяжкість мого злочину. Замість пояснення постійно отримував відповідь: засуджений правильно. Все стало зрозумілим тільки 6 жовтня 1964 р., коли я звільнився з ув'язнення на підставі рішення Військової колегії Верховного суду СРСР. У протоколі засідання колегії, зокрема говориться (цитую по пам'яті виступ прокурора): «Його (тобто мене) звинувачували у тому, що він після звільнення ніде не працював, не припиняв антирадянської діяльности та створив у Вінницькій області Організацію українських націоналістів... Після дбайливої перевірки вияснилося, що він навіть дуже добре працював, ніякої антирадянської діяльности не провадив, не створив ніякої організації, також ніде не помічено, щоби він висловлювався проти радянської влади. Помітили лише те, що він був незадоволений, що йому не дають дозволу жити у рідному селі».

Коментарі до цього, очевидно, зайві. А далі що?

Спочатку газета «Прикарпатська правда» від 30 травня ц.р. виступила у статті І.Колодяжного «А зв'язок-то гнилий», де автор злобно виступає проти мене та мого близького товариша з часів ув'язнення — Авраама Шифріна. У згаданій статті я вже не інженер і не майстер, а куркульський син, дезертир та буржуазний націоналіст. Там, зокрема, говориться: «Йому дали можливість працею надолужити провину. Дозволили продовжувати навчання. Саме там, у виправно-трудовій колонії, він закінчив середню школу. Чим же він відповів на це? Постійно порушував встановлений режим, поширював наклепи на радянський лад».

Бачу, що Колодяжний добре ознайомлений з моєю власною справою, але чомусь ніяк не розуміє, як він сам пише, де Рим, де Крим, а де попова груша. Для того, щоб поставити все на своє місце, спробую навести деякі координати:

У характеристиці, яку я отримав при звільненні, є такі рядки:

«... до 1956 року систематично порушував встановлені порядки, за що неодноразово карався дисциплінарним порядком.

З 1956 року Грицяк свою поведінку змінив у позитивний бік. Працював на різних роботах, до праці відносився сумлінно».

Інший документ — мій атестат про середню освіту, яку я отримав у 1961 році.

Якщо порівняти ці документи зі статтею Колодяжного, то можна виявити наступне: у 1961 році я закінчив середню школу, а ще до 1956 р. розплатився за неї систематичним порушенням встановленого режиму і злісними наклепами на радянський лад. Взяв, як говорять, раніше! А до того я ніколи не порушував режиму, лише бунтував проти нього, я ніколи не писав наклепів, тільки протестував. Для ілюстрації даю уривок із мого листа-протесту, адресованого Центральному Комітетові КПРС від 1 грудня 1961 р.:

«У зв'язку з тим, що з липня 1953 р. на мене звалюють репресії за репресіями за участь в страйку в'язнів Норильська і, що органи державної безпеки ще до цього часу показують норильські події у брехливому світлі, клясифікуючи їх як антирадянський виступ,— я вирішив написати до ЦК КПРС лист протесту проти подібних дій КДБ.

Описую коротко дійсні причини та характер подій, що мали місце у Норильську в 1953 році.

Тепер вже не треба доказувати, що масові арешти, котрі мали місце у нашій країні за життя Сталіна, були нічим не виправдані та необгрунтовані, що методи ведення слідства були незаконними та нелюдськими, все це було відзначено пленумами та з'їздами КПРС. Про це треба згадати саме тому, що ці злочинні методи арештів та слідств були першими ланками у безкрайньому ланцюгу порушень соціялістичної законности і моралі. Слідуючими ланками у цьому ланцюгу сваілля були військові трибунали і так звані Особые Совещания при МДБ СРСР, котрі «засуджували» людей приховано від народу, при закритих дверях і навіть заочно.

Народ нічого не знав про засуджених за політичними мотивами, нічого не було відомо про цю категорію людей і народним органам представників — Радам депутатів трудящих. Не знали нічого про причини арешту та про долю засудженого навіть його родичі. У них тільки конфіскували майно і говорили: ваш чоловік, син або брат — ворог народу. Якщо ви не відмовитеся від нього — будете позбавлені праці та вивезені у Сибір.

Так, принижений, уразливий у своїй людській гідності, позбавлений волі, майна, родичів, знайомих, охоплений почуттям пригнічености та приречености — засуджений відправлявся у віддалені райони СРСР, у т. зв. ВТЛ, де на нього з новою силою звалювалася диявольська машина подавлення особистости і де вічними та невідмінними супутниками в'язня були: сувора ізоляція від народу, приниження гідности, образи, бійки, голод, холод, непосильна праця, розстріли. Треба відзначити, що це явне

порушення соціялістичної законности та норм людського співжиття не тільки не переслідувалося, але й часом заохочувалося. Кожна спроба протесту розглядалася як антирадянський виступ і викликáла за собою нові репресії.

У такому безправному стані знаходилися в'язні всіх спецтаборів, котрі були розташовані на величезній території Союзу від Мордовії і до Камчатки.

Один із таких таборів був Ґорний табір МВС у м. Норильську на Таймирському півострові, далеко за полярним колом.

Стан в'язнів у цьому таборі був таким же жахливим і безнадійним, як і у всіх інших таборах такої ж категорії. Єдине, що підтримувало дух людей,— була віра у перемогу правди та справедливости, без якої було б неможливе й саме існування радянської влади. Свавілля, що панувало у нашій країні у часи культу особи і яке найбільше відбилося на долях в'язнів, було лише тимчасовим викривленням соціялістичного ладу і далі продовжуватися не могло. Головним винуватцем такого становища люди вважали Сталіна. Багато громадян було засуджено за висказування проти Сталіна та за побажання йому швидкої смерти.

У березні 1953 року Сталін помер, але становище в'язнів не покращилося, а погіршилося.

Наведу декілька прикладів:

Весною 1953 року на 5-му таборовому відділенні у терміновому порядку був зорганізований штрафний лаґпункт, а вже у травні туди почали привозити в'язнів із різних відділень Ґорного табору.

Так, 23 травня з 1-го таборового відділення відправилася група в'язнів на згаданий вище штрафний пункт. Серед «штрафників» був один віруючий, котрий ніяк не хотів розлучитися із своїм товаришем (також віруючим), що залишився у 1-му таборовому відділенні. Він став просити у оперуповноваженого ст. ляйтенанта Ширяєва, щоб його також відправили у штрафний табір, щоб не розлучатися з товаришем. Ст. ляйтенант дозволив йому відправитися у штрафний табір та наказав сідати до авта. В'язень зрадів і

направився до авта, і зразу ж його застрілив ст. ляйтенант Ширяєв. Його товариш, що сидів уже в авті, вискочив із авта та підбіг до свого вбитого друга, і також його вбив ст. ляйтенант Ширяєв.

Наступного дня із 4-го таборового відділення на штрафний лаґпункт відправилася група в'язнів із 13 чоловік. Ця група повинна була йти пішки по тундрі. Тоді вже танув сніг, і у тундрі місцями стояла вода. І ось, повернувши з дороги у тундру, конвой спрямував людей прямо у воду. Перед водою люди зупилися і стали просити дозволу у конвою пройти по сухому місцю. Конвой, за своєю традицією, накинувся на в'язнів з лайкою та погрозами, примушуючи їх йти у воду. В'язні відмовилися йти, а щоб не давати конвою приводу до застосування зброї, сіли на сніг і заявили, що будуть сидіти до тої пори, поки не прийде офіцер. Прибувши на місце, офіцер вислухав скаргу в'язнів, взяв у вояка карабін і пострілом у голову вбив в'язня Сафронюка, що сидів спереду.

Одночасно було отримано повідомлення із 3-го таборового відділення, що там, у присутності генерала Семенова було поранено 15 і вбито 6 чоловік.

Це свавілля викликало непорозуміння серед в'язнів Ґорного табору. Ніхто не знав, де, коли і на кого буде спрямований черговий постріл. Але довго чекати не довелося: 25 травня 1953 року на 5-му таборовому відділенні був відкритий вогонь із автомата по групі в'язнів, котрі знаходилися біля житлового бараку. Із них 6 чоловік було поранено та один вбитий...»

Такий-то був, з дозволу сказати, режим, супроти якого повстали в'язні Норильську. За мою скромну участь в ньому Колодяжний звинувачує мене в порушенні встановленого режиму.

Так вільно поводиться Колодяжний з зафіксованими у моїй особовій справі фактами. А що робити йому там, де немає фактів? Підробити!

Його, наприклад, дратує моя дружба з Авраамом Шифріним, котру він змальовує так: «Скажи, хто твій

товариш, і я скажу, хто ти». Виникає питання: якщо сіоніст та шпигун Шифрін підтримує зв'язок з Грицяком, то хто ж тоді Грицяк?

Думаю, що додаткових пояснень не потрібно.

Ця вигадка вже така нахабна і безвідповідальна, що я навіть не беруся її відкидати. Мені до подібних звинувачень не звикати. У 1959 році мене таємно і необґрунтовано звинуватили у створенні ОУН у Вінницькій області, тим самим був прокладений шлях до мого арешту. Тепер уже явно, хоча також необґрунтовано, звинувачують у шпигунстві... Тактика змінилася, але рука та сама. Для чого це робиться, здогадатися не так тяжко.

Тяжче здогадатися, чому мої взаємовідношення з Шифріним так дратують Колодяжного. Чому йому не подобається, що в'язень товаришує з в'язнем, що українець товаришує з євреєм? Йому більше подобалося, якби ми гризлися, як собаки. Але цього нема і не буде: даремні його сподівання!

Коли читаєш статтю Колодяжного від початку до кінця, то може скластися думка, що приводом до написання цієї статті послужив виклик-дозвіл на виїзд до Ізраїлю, котрий я отримав ще у 1973 році. Чому Колодяжний так довго мовчав? А що знає він, супроти чого тепер обурюється?

Я подав заяву на виїзд до Ізраїлю, користуючись своїм громадянським правом, зафіксованим у Декляраціі прав людини, котрі оголосила Організація Об'єднаних Націй та підписали представники всіх демократичних країн світу, а серед них уряд Радянського Союзу. Я не порушував державного закону. Якщо тут й було якесь порушення, то тільки з боку тих органів влади, котрі позбавили мене права на виїзд.

Я не можу користуватися ще одним моїм правом, котре зафіксоване у резолюції 15-ої конференції ЮНЕСКО — правом на вільний контакт з Авровілем. Для пояснення даю повний текст мого звернення у цій справі до керівників Радянського Союзу і Індії.

Генеральному секретареві ЦК КПРС
Леоніду Ільїчу Брежнєву

Пані Індірі Ганді,
прем'єр-міністрові Індії

На 15-тій конференції ЮНЕСКО, яка відбулася у жовтні-листопаді 1968 року в Парижі, була одностайно схвалена запропонована урядом Індії резолюція, що передбачала всесвітню співпрацю у сприянні розвитку міста Авровіля.

О.О. Фомін, голова радянської делеґації, на цій конференції заявив: «Радянська делеґація повністю підтримує проєкт резолюції, який внесла Індія».

Вищезгадана резолюція передбачає зокрема, що в Авровілі «люди різних країн будуть жити у тісній спілці та працювати у галузі культури, освіти і т.п.» і що «країни-члени, що надають великого значення правдивій інформації та вільному обмінові ідеями і знаннями, стверджують свою згоду та рішучість поширювати та зміцнювати засоби спілкування між своїми народами».

З часів прийняття резолюції минуло 7 років, але вільний обмін ідеями та знаннями не забезпечений. Приклад: перше коротеньке повідомлення про Авровіль дійшло до нас через журнал «Індія» (ч.2, 1972 р.). Тоді я написав у Авровіль листа з проханням повідомити більше детально про будівництво цього унікального міста. На мій лист ласкаво відповів секретар Наваджата. Він писав: «... Ми висилаємо Вам примірник «Авровільської газети», котра дасть Вам уяву про наші останні досягнення, і ще деяку літературу про Авровіль».

Обіцяної Наваджатом інформації я не отримав і написав йому про це. Відповіді не було, й таким чином наш зв'язок обірвався. Зробити приватну подорож до Авровілю із СРСР неможливо. Очевидно, одностайно прийнята резолюція про сприяння Авровілеві до цього часу залишається лише

добрим наміром урядів різних країн, але не є керівництвом до їх дій.

Тому я звертаюся до керівників двох дружніх країн з проханням звернути увагу на вищезгадану резолюцію ЮНЕСКО та дати своїм урядам вказівку опрацювати і опублікувати угоду про полегшений та безборонний контакт зацікавлених громадян СРСР з Авровілем.

Під полегшеним та безборонним контактом я розумію:

1) необмежені поштові відправлення (листи, бандеролі, пакунки, гроші);

2) вільні приватні подорожі громадян СРСР в Авровіль та назад в СРСР;

3) виїзд зацікавлених громадян в Авровіль на постійне проживання.

Цей лист прошу не вважати як докір або критику. Він є пригадкою про забуту резолюцію ЮНЕСКО та висловом надії, що уряди двох країн повні рішучости та доброї волі опрацювати конкретну угоду про розвиток сприяння цьому самому мирному містові на землі — Авровілеві.

3. 1. 1976 р.

(Підпис)

Відповіді на це звернення я до цього часу не маю.

А стан мій, як показує досвід, такий:

1) Якщо я буду працювати і не буду ні з ким контактувати, як це було у 1958-59 роках, мене звинуватять, що ніде не працював і сворив ОУН,— чекати арешту.

2) Якщо буду контактуватися з друзями — звинуватять у шпигунстві,— чекати арешту.

Який же вихід? Тільки один: виїхати з СРСР.

Підписавши Декларацію прав людини, уряд Радянського Союзу вже визнав за мною право на виїзд. До Вас звертаюся тільки з одним проханням — забезпечити мені це право.

5.7.1976 р.

Є. Грицяк

Комітетові сприяння виконанню гельсінкських угод

Я, колишній політв'язень, Євген Грицяк, українець, прошу звернути Вашу увагу на такий випадок порушення гельсінкських угод.

В кінці 1973 року я дістав виклик на виїзд до Ізраїлю. В 1974 році я подав заяву. В 1975 році дістав відмову у відповідь.

В половині травня 1976 року, в розмові з капітаном Велобоєнком, начальником Снятинського районного відділу КДБ, я підтвердив свій намір виїхати з СРСР. Приблизно два тижні після моєї розмови з Велобоєнком в газеті «Прикарпатська правда» з'явилася стаття, в якій спаплюжили мої стосунки з Аврамом Шифріним, що йому я завдячував виклик на виїзд. Потім, 1-го січня 1977 року, мене звільнили з роботи, а 10-го лютого 1977 року на зборах парткому колгоспу «Перше Травня» Снятинського району поширено нову версію, яка компромітувала мене і Шифріна.

Секретар парткому В. Малейкий заявив на тому зібранні, що моя приязнь з Шифріним основана на вбивстві одного з конвоїрів, які водили нас на роботу, що ми його, буцімто, спільно вчинили під час нашого перебування в ув'язненні.

Ця безглузда заява секретаря парткому насторожує мене і я вбачаю у ній намагання підготувати публічну опінію для мого арешту.

18 лютого 1977 року

Є. Грицяк

Про себе додаю наступне:

Народжений 1926 року; під час німецької окупації, коли мені було не більше 16-17 років, я належав до української молодечої організації. Після виступу німців мене мобілізували до радянської армії. Я брав участь у боях в складі 4-го Українського фронту. Був поранений і нагороджений. В 1949 році ще був в армії. 30 вересня 1949 року контррозвідка армії заарештувала мене за участь у вищезгаданій організації, мене засудили на 25 років позбавлення волі включно з конфіскацією всього майна й позбавленням прав на 5 років. Присуд був винесений у заміну кари смерти.

27 серпня 1956 року мою справу розглянула комісія Президії Верховної Ради СРСР, зменшила строк покарання до фактично відбутого вже часу, плюс знесення судимости. Я став вільною людиною.

28 січня 1959 року мене заарештували внаслідок відновлення справи мого попереднього присуду Президією Верховної Ради СРСР. В 1964 році мою справу розглядала воєнна колеґія Верховного суду СРСР. У висліді того розгляду мені зменшили строк на 10 років і мене знову звільнили і знесли судимість.

Ув'язнення я відбував у таких місцях: Караґанда, Норильськ, Владимір, Тайшет, Іркутськ, Інта і Сосновка Мордовської АРСР.

У 1953 році я був одним з ініціяторів і провідників страйку в'язнів в Норильську.

Я одружений. Дружина — вчителька української мови в середній школі, а 10-річна донька вчиться у 4-ій клясі.